

Η παρούσα μελέτη αποτελεί μια εισαγωγή στη μαρξιστική γνωσιοθεωρία, η οποία αποτελεί ένα από τα συστατικά στοιχεία της υλιστικής διαλεκτικής. Χωρίς τη βαθιά γνώση και εφαρμογή της τελευταίας, που αποτελεί και την καρδιά του μαρξισμού, το μαρξιστικό-κομμουνιστικό κίνημα θα παραμένει θεωρητικά και πρακτικά εγκλωβισμένο σε δογματικά «αριστερά» και δεξιά οπορτουνιστικά σχηματάκια, παραπαίοντας μεταξύ ακτιβισμού-πρακτικισμού και κοινοβουλευτικού κρετινισμού. Αν είναι σωστό ότι: «Κάθε βήμα του πραγματικού κινήματος είναι πιο σπουδαίο από μια δωδεκάδα προγράμματα» (Marx), άλλο τόσο είναι επίσης σωστό ότι: «Χωρίς επαναστατική θεωρία δεν μπορεί να υπάρξει και επαναστατικό κίνημα» (Lenin). Οι κλασικοί του μαρξισμού υπήρξαν συνεπείς και στα δυό.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Είναι γενικά γνωστό πόσο σημαντικός είναι ο ρόλος της γνώσης στη ζωή του ανθρώπου και της κοινωνίας. Για να μπορέσουν οι άνθρωποι να επιβιώσουν και να βελτιώσουν τη ζωή τους πρέπει να αναδιοργανώσουν, να αλλάξουν την κοινωνία και να μεταμορφώσουν / μετασχηματίσουν τη φύση. Αυτό όμως δεν είναι δυνατό χωρίς γνώσεις για το περιβάλλον (κοινωνικό και φυσικό). Η σημασία της γνώσης για τη ζωή του ανθρώπου είναι ολοφάνερη αν γίνει μια σύγκριση μεταξύ ανθρώπου και ζώου.

Το ζώο μπορεί να επιβιώνει μόνο στο βαθμό που βρίσκει έτοιμα τα μέσα της ύπαρξής του στη φύση που το περιβάλλει. Τα μέσα αυτά τα παίρνει στην τελική τους μορφή / κατάσταση: φυτά, καρπούς καθώς και άλλα ζώα κατάλληλα για τροφή. Το ζώο όμως δεν είναι σε θέση να μεταμορφώσει το περιβάλλον του ανάλογα με τις ανάγκες του, δηλαδή να το αλλάξει. Για να αλλάξει η φύση και να προσαρμοστεί στις ανάγκες του, τα φυσικά όργανα του ζώου δεν αρκούν. Με τα πόδια, τις οπλές και τα δόντια τα ζώα μπορούν να χρησιμοποιήσουν τα υφιστάμενα μέσα ύπαρξης, δεν μπορούν όμως να δημιουργήσουν νέα αγαθά για την επιβίωσή τους. Προς τούτο είναι αναγκαία τα τεχνητά εργαλεία. Το ζώο όμως δεν είναι σε θέση να κατασκευάσει τεχνητά εργαλεία, ούτε και το πιο απλό. Ακόμη και ένα εξελιγμένο ζώο, όπως ο πίθηκος, χρησιμοποιεί στην καλύτερη περίπτωση ένα ραβδί για να χτυπήσει τους καρπούς από ένα δένδρο. Το ραβδί όμως δεν το κατασκευάζει ο πίθηκος αλλά το βρίσκει έτοιμο στη φύση.

Ο άνθρωπος κατά την προμήθεια των μέσων διαβίωσής του δεν περιορίζεται στα φυσικά του όργανα, τα χέρια και τα πόδια. Από το ζώο διαφέρει κυρίως στο ότι δημιουργεί τεχνητά εργαλεία εργασίας. Απλά εργαλεία εργασίας είναι για παράδειγμα το σφυρί, το τσεκούρι, το ξύλινο αλέτρι, περιπλοκότερα είναι το σιδερένιο άροτρο, οι μηχανές κ.ά. Μόνο με τη βοήθεια τέτοιων εργαλείων μπορεί ο άνθρωπος να μεταμορφώσει τη φύση, να καλλιεργήσει φυτά που του είναι χρήσιμα, να εκμεταλλευτεί τη δύναμη του ανέμου και του νερού, να εξορύξει μεταλλεύματα.

Η εργασία, δηλαδή η επίδραση πάνω στη φύση με τεχνητά εργαλεία για την παραγωγή νέων μέσων διαβίωσης, παίζει στη ζωή του ανθρώπου ένα τεράστιο ρόλο. Χωρίς εργασία η ανθρώπινη κοινωνία δεν θα μπορούσε να υπάρξει.

Χωρίς γνώσεις δεν μπορεί κανείς να κάνει στην εργασία ούτε ένα βήμα μπροστά. Αδύνατη είναι ακόμη και η ίδια η κατασκευή του πιο απλού εργαλείου χωρίς τη γνώση του προτσές εργασίας και των ιδιοτήτων του υλικού από το οποίο αυτό κατασκευάζεται.

Σήμερα ένα παιδί ξέρει πως μπορεί να ανάψει μια φωτιά. Στο μακρινό παρελθόν όμως οι άνθρωποι δεν το

γνώριζαν και δεν ήταν σε θέση να την χρησιμοποιήσουν, για το λόγο αυτό στερήθηκαν πολλά και υπέφεραν από το κρύο. Πέρασε πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα μέχρι να μάθουν να ανάβουν φωτιά και να την χρησιμοποιούν. Από τότε που ο άνθρωπος το έμαθε, χάρη στην εργασία του διείσδυε όλο και πιο βαθιά στα μυστικά της φύσης.

Η εργασία τον βοήθησε να αποκτήσει γνώσεις για τις δυνάμεις της φύσης. Η γνώση απ' τη μεριά της τον βοήθησε να χειριστεί με δεξιότητες αυτές τις δυνάμεις καλύτερα και γρηγορότερα, να τις θέσει στην υπηρεσία του, επομένως να εργάζεται με μεγαλύτερη επιτυχία. Αν η γνώση παίζει ένα τόσο μεγάλο ρόλο, τότε ασφαλώς είναι πολύ σημαντικό να γνωρίζει κανείς τί είναι γνώση, πως ο άνθρωπος μπορεί να γνωρίσει το περιβάλλον του, με ποιο τρόπο είναι σε θέση να ελεγχθεί η ορθότητα των γνώσεών μας. Η σωστή θεώρηση και απάντηση σ' αυτά τα ερωτήματα έχει ιδιαίτερα μεγάλη σημασία για τη γνώση του κόσμου. Η λανθασμένη απάντησή τους, αντίθετα, (παρ)εμποδίζει τη γνώση και την καθυστέρει.

Ορθές απαντήσεις σ' αυτά τα ερωτήματα μπορεί να δώσει η μαρξιστική γνωσιοθεωρία (ή γνωσιολογία), η οποία αποτελεί συστατικό μέρος της φιλοσοφικής επιστήμης, που χαρακτηρίζεται ως υλιστική διαλεκτική.

Ανάμεσα στα πολλά ζητήματα που εξετάζει η γνωσιοθεωρία, ιδιαίτερα μεγάλη σημασία έχει αυτό της γνωσιμότητας του κόσμου, αν ο άνθρωπος είναι σε θέση να τον γνωρίσει, αν ο κόσμος είναι γνώσιμος. Από την ορθή απάντηση που θα δοθεί σ' αυτό το ερώτημα εξαρτάται και η απάντηση των υπόλοιπων, γι' αυτόν το λόγο και ξεκινάμε με αυτό το ζήτημα.

1. Η ΟΥΣΙΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΓΝΩΣΗΣ

Η γνωσιμότητα του κόσμου

Το ζήτημα σχετικά με το αν μπορεί να γνωρίσει κανείς τον κόσμο, ανήκει στα κοσμοθεωρητικά προβλήματα, τα οποία στην ιστορία της φιλοσοφικής σκέψης έπαιζαν πάντα σημαντικό ρόλο. Σήμερα στο ζήτημα αυτό -ενόψει και της θυελλώδους ανάπτυξης της επιστήμης και της τεχνικής- αυξάνεται η κοσμοθεωρητική και πρακτική-πολιτική σημασία του. Από την απάντηση που θα δοθεί σ' αυτό, προκύπτουν μια σειρά συμπεράσματα για τη σκέψη και τη δράση των ανθρώπων. Μόνο όποιος έχει την τεκμηριωμένη πεποίθηση ότι ο κόσμος, συμπεριλαμβανομένου και της ανθρώπινης κοινωνίας, μπορεί να γνωρισθεί, θα αναγνωρίσει και τη δυνατότητα της αλλαγής του, προσπαθώντας να τον αλλάξει.

Στην ιστορία της φιλοσοφίας, οι ιδεολόγοι των ιστορικά προοδευτικών και επαναστατικών τάξεων, ήταν εκείνοι που κατά κανόνα επιδοκίμαζαν τη θέση ότι ο κόσμος μπορεί να γνωρισθεί. Αντίθετα, οι εκπρόσωποι των συντηρητικών και αντιδραστικών τάξεων ανέπτυξαν κυρίως μια φιλοσοφική αντίληψη, η οποία θέτει υπό αμφισβήτηση την γνωσιμότητα του κόσμου ή την αρνείται άμεσα. Την αντίληψη αυτή την χαρακτηρίζουμε ως αγνωστικισμό. Τόσο η θεωρία περί γνωσιμότητας του κόσμου όσο και ο αγνωστικισμός, δεν εμφανίζονται ως αυτόνομες φιλοσοφικές κατευθύνσεις. Και οι δύο συνδέονται με τον ένα ή τον άλλο τρόπο με τις βασικές κατευθύνσεις της φιλοσοφίας, με τον υλισμό ή τον ιδεαλισμό.

Ο Friedrich Engels χαρακτήρισε το ζήτημα σχετικά με την γνωσιμότητα του κόσμου ως την άλλη πλευρά του βασικού ζητήματος της φιλοσοφίας: «Το ζήτημα για τις σχέσεις της νόησης προς το Είναι έχει ακόμα και μιαν άλλη πλευρά: Με ποιον τρόπο οι σκέψεις μας αναφέρονται στον κόσμο, που μάς περιβάλλει; Είναι σε θέση η νόησή μας να γνωρίσει τον πραγματικό κόσμο και μπορούν, μήπως, οι παραστάσεις και οι αντιλήψεις μας για τον πραγματικό κόσμο να είναι αληθινές του αντανakλάσεις; Στη φιλοσοφική γλώσσα το ζήτημα αυτό λέγεται ζήτημα για την ταυτότητα της νόησης και του Είναι. Η μεγάλη πλειονότητα των φιλοσόφων στο ζήτημα αυτό δίνει απάντηση καταφατική.»^[1] Για τον φιλοσοφικό υλισμό είναι κατά κανόνα χαρακτηριστικό, ότι το ζήτημα αυτό το απαντά με την θετική έννοια. Αλλά μόνο η υλιστική διαλεκτική ήταν σε θέση να δώσει μια επιστημονικά τεκμηριωμένη απάντηση σ' αυτό το ζήτημα. Η υλιστική διαλεκτική στηριζόμενη στη γενίκευση όλης της ιστορίας της κοινωνικής πράξης καθώς και στα

πορίσματα των επιστημών καταλήγει στο σαφές συμπέρασμα: Ο κόσμος μπορεί να γνωρισθεί από τους ανθρώπους.

Η ανθρώπινη ικανότητα γνώσης, δηλαδή, η ικανότητά μας να αποκτούμε γνώσεις για ιδιότητες, συνάψεις, νομοτέλειες κτλ του υλικού κόσμου, είναι προϊόν της φυσικής και κοινωνικο-ιστορικής εξέλιξης, ιδιαίτερα της ανθρώπινης εργασίας[2]. «Η καλλιέργεια των πέντε αισθήσεων», γράφει ο Marx, «είναι το έργο όλης της ιστορίας που προηγήθηκε»[3]. Η ανθρώπινη ικανότητα για γνώση φέρει επομένως ιστορικό χαρακτήρα. Η ικανότητα αυτή σχηματίστηκε με την γένεση της κοινωνίας και αναπτύχθηκε παραπέρα σε εξάρτηση με την κοινωνική πράξη: «... η νόηση του ανθρώπου αναπτύχθηκε στο βαθμό που έμαθε να μεταμορφώνει τη φύση»[4].

Αν ο υλικός κόσμος και η ανθρώπινη συνείδηση εξετάζονται μεμονωμένα μεταξύ τους και αντιπαρά τίθενται, τότε το ζήτημα σχετικά με το αν μπορεί ο κόσμος να γνωρισθεί δεν μπορεί να απαντηθεί εξαντλητικά. Η μαρξιστική φιλοσοφία αποδεικνύει, σύμφωνα με την συνεπή υλιστική-μονιστική θέσης της, ότι η συνείδηση ως μια ιδιότητα της υψηλά οργανωμένης ύλης, είναι σε θέση να απεικονίσει σωστά τον υλικό κόσμο.

Από την καταφατική απάντηση που δίνεται στο ζήτημα της γνωσιμότητας του κόσμου από τον διαλεκτικό υλισμό, δεν προκύπτει όμως καθόλου το συμπέρασμα ότι ο κόσμος μπορεί να γνωρισθεί πλήρως ή ότι σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή θα ήταν δυνατό να γνωρισθεί αυτός στην ολότητά του μια για πάντα. Ο υλικός κόσμος είναι αιώνιος, άπειρος και ανεξάντλητος. Ο Engels γράφει: «Συνεπώς, οι άνθρωποι βρίσκονται μπροστά σε μια αντίφαση: αφενός, να γνωρίσουν το παγκόσμιο σύστημα εξαντλητικά σ' όλη την αλληλουχία του και, αφετέρου, να μην μπορέσουν ποτέ πλήρως να λύσουν αυτό το πρόβλημα εξαιτίας της δικής τους φύσης, αλλά και εξαιτίας της φύσης του παγκόσμιου συστήματος. Η αντίφαση αυτή, όμως, δε βρίσκεται μόνο στη φύση και των δύο παραγόντων: κόσμος και άνθρωποι, αλλά είναι ο κύριος μοχλός όλης της διανοητικής προόδου και λύνεται καθημερινά και διαρκώς στην ατέρμονη προοδευτική εξέλιξη της ανθρωπότητας,...»[5].

Η ανθρώπινη γνώση είναι ιστορικά περιορισμένη. Εξαρτάται από τη δοσμένη βαθμίδα εξέλιξης του τρόπου παραγωγής της υλικής ζωής, επομένως καθορίζεται κοινωνικά. Η γνωσιμότητα του κόσμου από τους ανθρώπους είναι ένα προτσές που δεν μπορεί ποτέ να περατωθεί.

Αν στην ιστορία της φιλοσοφίας δόθηκε ουσιαστικά από τους υλιστές καταφατική απάντηση σχετικά με τη γνωσιμότητα του κόσμου, οι εκπρόσωποι του φιλοσοφικού ιδεαλισμού, αντίθετα, κράτησαν διαφορετική στάση. Οι περισσότεροι από αυτούς, όπως για παράδειγμα ο Hegel, δεν αμφισβήτησαν την γνωσιμότητα του κόσμου, ενώ κάποιοι άλλοι την αρνήθηκαν. Γενικά, όμως, για τον ιδεαλισμό ισχύει, ότι δεν μπόρεσε να δώσει μια σωστή απάντηση σχετικά με τη γνωσιμότητα του κόσμου. Επειδή ο ιδεαλισμός βλέπει στο ιδεατό το πρωταρχικό, αναγκαστικά μυστικοποιεί το πραγματικό προτσές της γνώσης. Ο ιδεαλισμός δεν μπορεί να κατανοήσει τη γνώση σαν αντανάκλαση του υλικού κόσμου στην ανθρώπινη συνείδηση.

Ο αγνωστικισμός εμφανίστηκε στην ιστορία της φιλοσοφίας με διαφορετικές μορφές. Οι αγνωστικιστικές αντιλήψεις του David Hume και του Immanuel Kant επιδρούσαν συνεχώς. Ο Hume ήταν της άποψης, ότι δεν μπορούμε γενικά να ξέρουμε αν υπάρχει μια αντικειμενική πραγματικότητα. Όλες οι γνώσεις κατά τον Hume είναι ένας συνδυασμός περιεχομένων της συνείδησης στη βάση συγκεκριμένων κανόνων. Ο κόσμος επομένως δεν μπορεί να γνωρισθεί, και η φιλοσοφία, κατά τον Hume, μπορεί να διαπιστώνει μόνο την τυφλότητα και την αδυναμία του ανθρώπινου πνεύματος. Ο Kant ανέπτυξε μια άλλη μορφή αγνωστικισμού. Σε αντίθεση με τον Hume, ο Kant αναγνώρισε ότι υπάρχει κάτι, έξω και ανεξάρτητα από τη συνείδηση, το λεγόμενο πράγμα καθ' εαυτό, το οποίο όμως για τον Kant είναι απρόσιτο σ' εμάς. Και οι δύο αυτές μορφές του αγνωστικισμού επέδρασαν με διαφορετικό τρόπο στον εμπειριοκριτικισμό, τον οποίο ο Lenin υπέβαλε σε ανελέητη κριτική.

Σήμερα ο αγνωστικισμός έχει διεισδύσει σε όλη την αστική φιλοσοφία. Μολαταύτα δεν εκφράζεται πλέον τόσο ανοιχτά και ξεκάθαρα, αλλά περισσότερο κεκαλυμμένα και έμμεσα. Όμως, όπως και παλιότερα, ισχυρίζεται, ότι στην επιστημονική γνώση τίθενται αξιωματικά όρια. Κυρίως, αμφισβητείται η ύπαρξη των νόμων της κοινωνικής εξέλιξης και από δω συνάγεται το συμπέρασμα, ότι δεν μπορούν να απαντηθούν βασικά τέτοια κοσμοθεωρητικά ζητήματα, όπως αυτά που σχετίζονται με το νόημα της ζωής, τα κριτήρια συνείδησης ευθύνης, το μέλλον της ανθρωπότητας και ζητήματα που αφορούν στην ηθική.

Η κληρικαλική φιλοσοφία, ιδιαίτερα ο νεοθωμισμός, αρνείται μεν ότι έχει αγνωστικιστικό χαρακτήρα, στην πραγματικότητα όμως περιορίζει το πεδίο ισχύος της επιστημονικής γνώσης με το επιχείρημα, ότι η πραγματική αλήθεια είναι προσιτή μόνο στην πίστη (ως τρόπο θεώρησης των πραγμάτων), ότι η πίστη στέκεται πάνω από τη γνώση και ότι η επιστημονική γνώση βρίσκει στην πίστη τα όριά της.

Ο υπαρξισμός επίσης (για παράδειγμα στον Karl Jaspers και στον Martin Heidegger) αμφισβητεί σε τελική ανάλυση τη δυνατότητα της αντικειμενικής γνώσης. Η επιστήμη για τον υπαρξισμό παραμένει, παρά τις προόδους που έχει κάνει, μόνο στην επιφάνεια, ο ίδιος ο κόσμος δεν μπορεί να κατανοηθεί. Ο Karl Raimund Popper, ένας σημαντικός εκπρόσωπος του λεγόμενου κριτικού ρασιοναλισμού, ο οποίος αποτελεί μια από τις παραλλαγές της νεοθετικιστικής σκέψης, αρνείται τη δυνατότητα μιας επιστημονικής θεωρίας της κοινωνικής εξέλιξης.

Βασικό χαρακτηριστικό του αγνωστικισμού της σημερινής αστικής φιλοσοφίας είναι η ιδεολογική έκφραση έλλειψης προοπτικής της αστικής τάξης και αντανάκλα το φόβο της για την επιστημονική γνώση των κοινωνικών συναφειών από τις λαϊκές μάζες.

Η γνώση ως αντανάκλαση της αντικειμενικής πραγματικότητας

Πως μπορεί να καθοριστεί η σχέση μεταξύ των αποτελεσμάτων της γνώσης και της αντικειμενικής πραγματικότητας; Πως συμπεριφέρονται οι γνώσεις μας απέναντι στον υλικό κόσμο; Η σχέση αυτή γίνεται κατανοητή μέσω της έννοιας της αντανάκλασης. Η ανθρώπινη γνώση, γράφει ο Lenin, «μας παρέχει μια αντανάκλαση της αιώνια εξελισσόμενης ύλης»^[6].

Μ' αυτή την αντίληψη η μαρξιστική φιλοσοφία συνεχίζει την υλιστική γραμμή στην ιστορία της φιλοσοφικής σκέψης. Οι υλιστές ήταν πάντα της άποψης ότι τα περιεχόμενα της ανθρώπινης συνείδησης με βάση την ουσία τους, παριστάνουν μια αντανάκλαση του υλικού κόσμου, εκπροσωπώντας τη θεωρία της αντανάκλασης. Η θέση αυτή προκύπτει από την υλιστική απάντηση στο βασικό ζήτημα της φιλοσοφίας. Έτσι, γίνεται ταυτόχρονα κατανοητή η βασική αντίληψη της φιλοσοφίας: Ο αντικειμενικός-πραγματικός εξωτερικός κόσμος, η ύλη, αποτελεί την πηγή της ανθρώπινης γνώσης. Το πρωτεύον της ύλης σε σχέση με τη συνείδηση δεν πρέπει επομένως να κατανοηθεί μόνο με την έννοια ότι αυτή (ύλη) υπάρχει πριν από τη συνείδηση και ότι προέκυψε σε μια συγκεκριμένη βαθμίδα της εξέλιξης, αλλά επίσης με την έννοια ότι αντανακλάται στη συνείδηση και καθορίζει το περιεχόμενό της.

Με την έννοια της αντανάκλασης κατανοείται μια σχέση μεταξύ αντανακλώντος και αντανακλώμενου. Η σχέση αυτή έχει τα παρακάτω χαρακτηριστικά: Το αντανακλών υπάρχει έξω και ανεξάρτητα από το αντανακλώμενο, το αντανακλώμενο όμως υπάρχει μόνο σε εξάρτηση από το αντανακλών. Το αντανακλώμενο αντιστοιχεί στο αντανακλών ή αντιστοιχεί σ' αυτό κατά προσέγγιση. Το αντανακλώμενο δεν ταυτίζεται με το αντανακλών. Οι απεικονίσεις (αντανακλώμενα) που προκαλούνται στη συνείδηση είναι ιδεατές.

Η αντανάκλαση της αντικειμενικής πραγματικότητας στην ανθρώπινη συνείδηση δεν είναι μονόπρακτο, αλλά ένα κοινωνικό και ιστορικό προτσές, στην πορεία του οποίου γίνεται κατορθωτό ένα όλο και πιο πλήρες πλησίασμα του αντανακλώμενου στο αντανακλών. «Την αντανάκλαση της φύσης στη σκέψη του

ανθρώπου», γράφει ο Lenin, «πρέπει να την εννοούμε όχι “νεκρά”, όχι “αφηρημένα”, όχι χωρίς κίνηση, όχι χωρίς αντιφάσεις, αλλά μέσα στο αιώνιο προτσές της κίνησης, της εμφάνισης των αντιφάσεων και της λύσης τους»[7].

Όταν οι κλασικοί του μαρξισμού κάνουν λόγο για γνώση ως αντανάκλαση της αντικειμενικής πραγματικότητας, τότε ασφαλώς, δεν ταυτίζουν την ανθρώπινη συνείδηση μ' έναν καθρέφτη. Κατά την αντανάκλαση σ' ένα καθρέφτη πρόκειται για μια φυσική, μια οπτική διαδικασία. Αντίθετα, η αντανάκλαση γνωστικών αντικειμένων σε γνώσεις, παριστάνει ένα προτσές το οποίο προϋποθέτει και περιλαμβάνει τη δημιουργική δραστηριότητα του υποκειμένου που κατανοεί.

Η μαρξιστική θεωρία της αντανάκλασης διαστρεβλώνεται και καταπολεμάται τόσο από την αστική φιλοσοφία όσο και από τον αναθεωρητισμό. Εδώ, καταλογίζεται συχνά στον διαλεκτικό υλισμό μια μηχανιστική έννοια της αντανάκλασης. Μ' αυτό τον τρόπο γίνεται προσπάθεια να δυσφημιστεί η διαλεκτική-υλιστική θεωρία της αντανάκλασης ως πρωτόγονη, αντιεπιστημονική κτλ. Ο νεοθωμισμός για παράδειγμα ισχυρίζεται, ότι η γνώση δεν είναι αντανάκλαση, αλλά ότι πρέπει να κατανοηθεί ως κατασκευάσμα θεωρητικών μοντέλων και υποθέσεων. Απ' την άλλη μεριά οι εκπρόσωποι της λεγόμενης Κριτικής Θεωρίας (Adorno, Schmidt) επιτίθενται στη μαρξιστική θεωρία της αντανάκλασης, αντικαθιστώντας την υλιστική απάντηση στο βασικό ζήτημα της φιλοσοφίας από μια διαλεκτική-αντικείμενου-υποκειμένου, στα πλαίσια της οποίας δεν υπάρχει θέση για τη θεωρία της αντανάκλασης. Σύμφωνα μ' αυτή την αντίληψη, η πράξη γενικά, δημιουργεί αρχικά τα υλικά πράγματα και τα φαινόμενα, τα οποία γίνονται αντικείμενα της γνώσης, γι' αυτό και δεν είναι επιτρεπτό, όπως υποστηρίζουν, να αντιτάσσεται η συνείδηση ως απεικόνιση στο αντικείμενο.

Υποκείμενο και αντικείμενο της γνώσης

Με την αναγνώριση του ενεργού ρόλου του υποκειμένου στο προτσές της γνώσης, η υλιστική διαλεκτική υπερβαίνει μια ουσιαστική στενότητα των γνωστικών-θεωρητικών αντιλήψεων του προμαρξιστικού υλισμού. Όπως τόνισε ο Marx, η κύρια έλλειψή του βρισκόταν στο ότι αυτός αντιλαμβανόταν την πραγματικότητα μόνο με την μορφή του αντικειμένου ή της παθητικής εποπτείας, όχι όμως απ' τη σκοπιά της ανθρώπινης δραστηριότητας. Ο παλιός υλισμός δεν ήταν σε θέση να κατανοήσει την «δρώσα πλευρά» τόσο στην πρακτική όσο και στην γνωστική σχέση του ανθρώπου προς την αντικειμενική πραγματικότητα.

Ο Lenin έκανε κριτική στον μεταφυσικό υλισμό εξαιτίας της ανικανότητάς του να εφαρμόσει τη διαλεκτική στη θεωρία της αντανάκλασης, στο προτσές και στην ανάπτυξη της γνώσης. Αυτό το στένεμα του προμαρξιστικού υλισμού ήταν ιστορικά περιορισμένο, οφειλόταν στο επίπεδο ανάπτυξης της κοινωνικής πράξης, της επιστήμης και της ίδιας της φιλοσοφίας. Αντίθετα, οι ιδεαλιστές της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας υπερτίμησαν και απολυτοποίησαν τον ενεργό, δραστήριο ρόλο του υποκειμένου στο προτσές της γνώσης και είδαν στο «υποκείμενο» (Fichte) ή στην «απόλυτη ιδέα» (Hegel) τον δημιουργό του υλικού κόσμου. Μόνο ο διαλεκτικός και ιστορικός υλισμός ήταν σε θέση να κατανοήσει επιστημονικά τη σχέση υποκειμένου και αντικειμένου στο προτσές της αντανάκλασης.

Τι κατανοούμε με την έννοια υποκείμενο και αντικείμενο της γνώσης;

Το υποκείμενο της γνώσης είναι οι άνθρωποι με την εκάστοτε ιστορικά συγκεκριμένη ικανότητα και το επίπεδο γνώσης τους. Οι άνθρωποι ζουν πάντα σε συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις. Η συνολική δράση τους, αλλά και οι γνώσεις τους, έχουν κοινωνικό χαρακτήρα. «Αλλά κι αν ακόμη είμαι δραστήριος στο χώρο της επιστήμης κτλ», παρατηρεί ο Marx, «-μια δραστηριότητα που σπάνια είμαι ικανός να εκτελέσω σε άμεση συνεργασία με άλλους ανθρώπους- εξακολουθώ να παραμένω κοινωνικά δραστήριος, γιατί είμαι δραστήριος σαν άνθρωπος. Δεν είναι μόνο το υλικό της δραστηριότητάς μου -συμπεριλαμβανομένης ακόμη και της γλώσσας με την οποία ο στοχαστής είναι δραστήριος- που μου δίνεται σαν κοινωνικό

προϊόν. Η δική μου ύπαρξη είναι μια κοινωνική δραστηριότητα»[8].

Έτσι γίνεται υπέρβαση της μονόπλευρης αντίληψης που εκπροσωπεί η πλειοψηφία των αστών θεωρητικών γνωσιολόγων, οι οποίοι βλέπουν μόνο το ανθρώπινο άτομο ως υποκείμενο της γνώσης. Η υλιστική διαλεκτική, αντίθετα, κατανοεί την ατομική γνώση ως μέρος του κοινωνικού προτσές της γνώσης. Η ατομική γνωστική δραστηριότητα υπάρχει στην παραγωγή, την ιδιοποίηση / οικειοποίηση και τη χρήση των γνώσεων μέσω του ατόμου. Λαμβάνει χώρα στη βάση νευροφυσιολογικών δομών και προτσές στον ανθρώπινο εγκέφαλο. Με την έννοια κοινωνικό προτσές γνώσης κατανοούμε την παραγωγή, την ανταλλαγή και τη χρήση γνώσεων από ένα σύνολο ατόμων (συλλογικότητες, τάξεις κτλ). Το προτσές αυτό χαρακτηρίζεται από καταμερισμό εργασίας και τη συνεργασία ανάμεσα στα άτομα. Το αποφασιστικό μέσο της επικοινωνίας εδώ είναι η γλώσσα. Με τη γλώσσα γίνεται δυνατή η μετάδοση ή αντίστοιχα η ανταλλαγή γνώσεων. Σε αντίθεση από το ατομικό προτσές της γνώσης, η κοινωνική γνώση δεν βασίζεται άμεσα πάνω σ' ένα νευροφυσιολογικό υπόστρωμα. Δεν υπάρχει κανένας «συνολικός κοινωνικός εγκέφαλος». Από δω προκύπτει, ότι σε σχέση με το σύστημα της συνολικής κοινωνικής γνώσης, παράγεται κάθε νέα γνώση στο κεφάλι του ατόμου. Ανάμεσα στο ατομικό και στο κοινωνικό προτσές της γνώσης υπάρχει μια αλληλεξάρτηση. Και τα δύο προϋποθέτουν και βρίσκονται μεταξύ τους σε μια σχέση μέρους και όλου. Υπόκεινται, εκτός από τις κοινές νομοτέλειες, οι οποίες ισχύουν γενικά για τη γνώση, και σε εκάστοτε ειδικές νομοτέλειες και δεν μπορούν να συρρικνωθούν το ένα πάνω στο άλλο. Το υποκείμενο της γνώσης πρέπει επομένως να καθορίζεται πάντα σε εξάρτηση από το εκάστοτε επίπεδο θεώρησης ιστορικά-συγκεκριμένα.

Αντικείμενο της γνώσης είναι, με βάση τη δυνατότητα, ο υλικός κόσμος στην άπειρη ποικιλία του και την πολυμορφία των ξεχωριστών πραγμάτων, φαινομένων, προτσές κτλ. Αυτή η δυνατότητα πραγματοποιείται από την κοινωνική εξέλιξη. Έτσι, συγκεκριμένοι τομείς, συστήματα και φαινόμενα του υλικού κόσμου με τις ιδιότητες και τις νομοτέλειές τους, γίνονται αντικείμενο της γνώσης τότε, όταν ιδιοποιούνται από το υποκείμενο πρακτικά ή θεωρητικά. Η πίσω πλευρά του φεγγαριού μπόρεσε για παράδειγμα να γίνει αντικείμενο της ανθρώπινης γνώσης, μόνο όταν η πυραυλική τεχνολογία έφθασε σ' ένα συγκεκριμένο επίπεδο ανάπτυξης και ένα σοβιετικό διαστημόπλοιο κατόρθωσε για πρώτη φορά το 1959 να κινηθεί γύρω από τον δορυφόρο της Γης. Φυσικά, ιδεατά φαινόμενα μπορούν επίσης να αποτελέσουν αντικείμενο της γνώσης. Επομένως, είναι ανεπίτρεπτο να ταυτίζεται η σχέση αντικειμένου και υποκειμένου με τη σχέση ύλης και συνείδησης. Εδώ πρόκειται για διαφορετικές σχέσεις. Κάθε συρρίκνωση της σχέσης ύλης και συνείδησης πάνω στη σχέση αντικειμένου και υποκειμένου οδηγεί κατά συνέπεια στον ιδεαλισμό. Ο Lenin το απέδειξε αυτό στη κριτική που άσκησε στη θεωρία του Avenarius περί «αρχικής συστοιχίας»[9].

Η πράξη ως θεμέλιο της γνώσης

«Η άποψη της ζωής, της πράξης», έγραψε ο Lenin, «πρέπει να είναι η πρώτη και η βασική άποψη της γνωσιοθεωρίας. Και η άποψη αυτή μάς οδηγεί αναπόφευκτα στον υλισμό, σαρώνοντας από τη μέση τις ατέλειωτες επινοήσεις της καθηγητικής σχολαστικότητας»[10]. Με τη διαπίστωση αυτή ο Lenin τονίζει ένα βασικό στοιχείο της νέας ποιότητας της μαρξιστικής γνωσιοθεωρίας σε σχέση με τις προμαρξιστικές αντιλήψεις για το προτσές της γνώσης.

Η προμαρξιστική γνωσιοθεωρία συνολικά, χαρακτηρίζεται από ένα βασικό έλλειμμα: την μη κατανόηση της αλληλουχίας σκέψης και δράσης, γνώσης και αλλαγής, θεωρίας και πράξης. Για το λόγο αυτό δεν ήταν επίσης σε θέση να ερμηνεύσει την ανθρώπινη γνώση επιστημονικά. Ο φιλοσοφικός ιδεαλισμός σ' όλες τις παραλλαγές του προσπαθούσε πάντα να αναγάγει την πρόοδο της γνώσης σε τελική ανάλυση από ιδεατές βάσεις και κινητήριες δυνάμεις. Αυτή η προσέγγιση οδηγούσε αναγκαστικά σε μια παραμόρφωση, διαστρέβλωση ή μυστικοποίηση του πραγματικού προτσές της γνώσης. Αντίθετα, ο προμαρξιστικός υλισμός αντιλαμβανόταν μεν τον άνθρωπο ως υποκείμενο της γνώσης, επειδή όμως δεν κατανοούσε τον κοινωνικό χαρακτήρα του ανθρώπου αλλά τον αντιλαμβανόταν μόνο ως ον που ανήκει στο είδος του

(Gattungswesen κατά Marx), δεν ήταν σε θέση να αποκαλύψει και τον κοινωνικό χαρακτήρα του προτοσές της γνώσης.

Εμβαθύνοντας ο Marx και ο Engels τον φιλοσοφικό υλισμό -ξεκινώντας από την ταξική σκοπιά του προλεταριάτου- τον ανέπτυξαν και τον επέκτειναν στην ερμηνεία της ανθρώπινης κοινωνίας. Έτσι ήταν σε θέση να αποκαλύψουν επίσης την ουσία της κοινωνικής πράξης, επομένως ταυτόχρονα και την αντικειμενική σχέση του με το προτοσές της γνώσης. Μόνο πάνω στη θεωρητική βάση της υλιστικής αντίληψης της Ιστορίας έγινε δυνατή η υπέρβαση του διαχωρισμού γνώσης και πράξης, η οποία ήταν χαρακτηριστική για την προμαρξιστική φιλοσοφία.

Πράξη είναι η υλική κοινωνική δραστηριότητα των ανθρώπων, η συνειδητά και σκόπιμα πραγματοποιούμενη αλλαγή της φύσης και της ανθρώπινης κοινωνίας. Η πράξη είναι επομένως ανθρώπινη δραστηριότητα. Αλλά κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα δεν ανήκει στην πράξη, όπως για παράδειγμα η θεωρητική δραστηριότητα. Οι ιδέες σαν τέτοιες δεν μπορούν να αλλάξουν τίποτα, γι' αυτό είναι αναγκαία, όπως τόνιζαν οι Marx και Engels, η χρήση της πρακτικής βίας. Η πράξη είναι υλική δραστηριότητα. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι θα μπορούσε να κατανοηθεί ως «μη συνειδητή» δραστηριότητα. Αυτή γίνεται συνειδητά όταν οι άνθρωποι θέτουν συγκεκριμένους στόχους επιδιώκοντας να τους πραγματοποιήσουν.

Η πράξη είναι πάντα υλική δραστηριότητα υπό συνθήκες ενός δοσμένου κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού και καθορίζεται από αυτόν. Γι' αυτό η πράξη πρέπει πάντα να κατανοείται συγκεκριμένα-ιστορικά.

Βασική μορφή της είναι η αντικειμενοποιημένη εργασία, η υλική παραγωγική δραστηριότητα. Μέσω της εργασίας «ο άνθρωπος με τη δική του πράξη μεσολαβεί, ρυθμίζει και ελέγχει την ανταλλαγή της ύλης ανάμεσα στον εαυτό του και τη φύση»[11], ιδιοποιείται τη φύση για τους σκοπούς του και την διαμορφώνει. Άλλες σημαντικές μορφές της πράξης είναι η πολιτική δραστηριότητα των ανθρώπων, η οποία στοχεύει στην αλλαγή των υλικών, κοινωνικών σχέσεων και η αντικειμενικά-πειραματική δραστηριότητα καθώς και άλλες μορφές κοινωνικών δραστηριοτήτων, μέσω των οποίων οι άνθρωποι επιδιώκουν να αλλάξουν την πραγματικότητα.

Η πράξη ως υλικό προτοσές ζωής των ανθρώπων περιορίζει και καθορίζει το πνευματικό προτοσές της ζωής τους, επομένως και τη γνώση. «Οι φυσικές επιστήμες όπως και η φιλοσοφία, αγνόησαν απόλυτα μέχρι σήμερα την επίδραση της ανθρώπινης δραστηριότητας πάνω στη σκέψη. Και οι δύο γνωρίζουν από τη μια μεριά μόνο τη φύση κι από την άλλη τη σκέψη. Κι όμως το πιο ουσιαστικό και άμεσο θεμέλιο της ανθρώπινης σκέψης, είναι ακριβώς ο μετασχηματισμός της φύσης από τον άνθρωπο κι όχι μονάχα η φύση σαν τέτοια και η νόηση του ανθρώπου αναπτύχθηκε στο βαθμό που έμαθε να μεταμορφώνει τη φύση»[12]. Η πρακτική δραστηριότητα είναι η καθοριστική πλευρά σε σχέση με τη γνωστική δραστηριότητα. Στην αναγνώριση αυτού του γεγονότος εκφράζεται η υλιστική θέση της μαρξιστικής γνωσιοθεωρίας.

Η κοινωνική πράξη είναι το θεμέλιο της γνώσης. Στη πράξη διαμορφώνεται η ανθρώπινη γνωστική ικανότητα. Από τις ανάγκες της πρακτικής δραστηριότητας προκύπτει πάντα εκ νέου η αναγκαιότητα για την ίδια τη γνώση, επειδή οι άνθρωποι μπορούν να αλλάξουν τη φύση όπως και την κοινωνία ενεργητικά μόνο όταν στηρίζουν την πρακτική τους δραστηριότητα πάνω στη γνώση.

Έτσι, όλες οι επιστήμες -οι φυσικές όπως και οι κοινωνικές- έχουν ως βάση τους την πράξη. Ο Marx παρέπεμψε στο ακόλουθο παράδειγμα: «Η ανάγκη να υπολογίζονται οι περίοδοι της πλημμύρας του Νείλου δημιούργησε την αιγυπτιακή αστρονομία και μαζί της την κυριαρχία της κάστας των ιερέων σαν ρυθμιστριάς της γεωργίας»[13]. Ο Engels παρατηρεί: «Αν ύστερα από τη σκοτεινή νύχτα ξαναγεννήθηκαν απότομα οι επιστήμες με μια απροσδόκητη δύναμη και αν αναπτύχθηκαν με θαυμαστό ρυθμό, το θαύμα αυτό οφείλεται για άλλη μια φορά στην παραγωγή»[14]. Και η επιστήμη του μαρξισμού προέκυψε πάνω

στη βάση μιας συγκεκριμένης βαθμίδας ανάπτυξης της κοινωνικής πράξης, στην ταξική πάλη του νεαρού προλεταριάτου.

Η πράξη δεν είναι μόνο το θεμέλιο, αλλά και η κινητήρια δύναμη της γνώσης. Η πράξη θέτει στη γνώση διαρκώς νέα προβλήματα και απαιτεί τη λύση τους. Αυτή καθορίζει ποια ζητήματα πρέπει να αναλυθούν, ποια προβλήματα πρέπει να οδηγηθούν σε λύση και σε ποια κατεύθυνση θα πορευτεί το εκάστοτε προτσές της γνώσης.

Η γνωστική δραστηριότητα δεν ασκείται απλά για να ασκείται. Πολύ περισσότερο, η λειτουργία της βρίσκεται στο να χρησιμεύει ως μέσο του πρακτικού μετασχηματισμού της φύσης και της αλλαγής της κοινωνίας. Προερχόμενη από την πράξη η γνώση αναγκαστικά καταλήγει ξανά στην πράξη. Όταν ο Marx ζητούσε προς το συμφέρον του επαναστατικού προλεταριάτου όχι μόνο την ερμηνεία του κόσμου αλλά και την αλλαγή του, τότε σ' αυτό το αίτημα περιελάμβανε την αναγκαιότητα να μετατραπεί η θεωρία σε πρακτική δράση. Μόνο τότε μπορούν οι γνώσεις, η θεωρία να μετατραπεί σε υλική βία.

2. Η ΓΝΩΣΗ ΩΣ ΕΝΟΤΗΤΑ ΑΙΣΘΗΤΗΡΙΑΚΟΥ ΚΑΙ ΛΟΓΙΚΟΥ

Η αντανάκλαση του υλικού κόσμου στην ανθρώπινη συνείδηση λαμβάνει χώρα μέσω των αισθητηριακών και των ορθολογικών επιδόσεων της γνώσης, οι οποίες είναι συνδεδεμένες μεταξύ τους και στο προτσές της γνώσης σχηματίζουν μια αδιάσπαστη ενότητα.

Με την έννοια αισθητηριακή γνώση κατανοούμε την αντανάκλαση των αντικειμένων της γνώσης μέσω των αισθητήριων οργάνων (μάτι, αυτί, γλώσσα κτλ). Αποτελεί την αναγκαία βάση της ορθολογικής γνώσης, της αντανάκλασης μέσω της εννοιολογικής σκέψης. Η αισθητηριακή γνώση παριστάνει μια άμεση, εποπτική-συγκεκριμένη, παραστατική αντανάκλαση του υλικού κόσμου. Η ορθολογική γνώση απεικονίζει την αντικειμενική πραγματικότητα λογικά-αφηρημένα και προϋποθέτει την αισθητηριακή γνώση.

Από την άλλη μεριά η αισθητηριακή εποπτεία συνοδεύεται πάντα από την ορθολογική δραστηριότητα. Ήδη, η αισθητηριακή αντίληψη ενός μεμονωμένου αντικειμένου (ενός συγκεκριμένου σπιτιού, μήλου κτλ) συνοδεύεται κατά κανόνα από μια εννοιολογική ταξινόμηση αυτού του αντικειμένου (αυτό το αντικείμενο είναι ένα σπίτι, ένα μήλο κτλ). Στους ανθρώπους δεν υπάρχει επομένως μια αισθητηριακή γνώση, η οποία υπάρχει αποσπασμένη και απομονωμένη από την ορθολογική γνώση. Και οι δύο μπορούν να κατανοηθούν μόνο ως δύο αδιαχώριστα μεταξύ τους συνδεδεμένες πλευρές του ενιαίου προτσές της γνώσης.

Στην προμαρξιστική φιλοσοφία το πρόβλημα αυτό δεν μπορούσε να λυθεί. Εδώ βρίσκονταν απέναντι δύο αντίθετες αντιλήψεις: ο σενσουαλισμός (ή αισθησιαρχία ή αισθησιοκρατία) (από το Λατινικό *sensus* = αίσθηση) και ο ορθολογισμός (ή ρασιοναλισμός) (από το Λατινικό *ratio* = λογική). Και οι δύο αναπτύχθηκαν τόσο πάνω σε υλιστική όσο και σε ιδεαλιστική βάση. Ο σενσουαλισμός απολυτοποίησε το ρόλο της αισθητηριακής γνώσης. Ισχυριζόταν ότι μόνο τα αισθητήρια όργανα παρέχουν την πραγματική γνώση. Ο ρόλος της λογικής, αντίθετα, απορρίφθηκε ή συρρικνώθηκε σε μια απλή σύγκριση και διαφοροποίηση των αισθητηριακών αντιλήψεων στην ανθρώπινη συνείδηση. Ανεξάρτητα από τη μονομέρειά του ο σενσουαλισμός παραπέμπει σωστά στην αισθητηριακή εμπειρία σαν ένα αναγκαίο στοιχείο της ανθρώπινης γνώσης. Που οφείλεται όμως η αισθητηριακή εμπειρία; Στην απάντηση αυτού του ερωτήματος οι υλιστές και οι ιδεαλιστές εκπρόσωποι του σενσουαλισμού εκφράζουν αντίθετη άποψη. Οι υλιστές, μεταξύ αυτών ο Locke, ο de Condillac, ο Holbach και άλλοι αποδίδουν την αισθητηριακή αντίληψη στην αντικειμενική πραγματικότητα, την θεωρούν ως αντανάκλαση της αντικειμενικής πραγματικότητας.

Αντίθετα, οι ιδεαλιστές βλέπουν στις αισθητηριακές απεικονίσεις το «δοσμένο», τη μοναδική πραγματικότητα. «Το Είναι είναι αυτό που γίνεται αντιληπτό», ισχυριζόταν για παράδειγμα ο Berkeley. Ο

αγνωστικιστής Hume και ο εμπειριοκριτικισμός (Mach, Avenarius και άλλοι) υποστήριζαν επίσης τον ιδεαλιστικό σενσουαλισμό.

Ο ορθολογισμός υποστηρίζει την αντίθετη θέση. Οι εκπρόσωποί του είναι της άποψης ότι η ορθολογική σκέψη μπορεί να μας δώσει την αληθινή γνώση, ότι η αισθητηριακή γνώση είναι αναξιόπιστη. Και αυτή η γνωσιοθεωρητική θέση περιέχει έναν «κόκκο» αλήθειας. Όντως, μέσω της ορθολογικής σκέψης είμαστε σε θέση να αποκαλύψουμε την ουσία της αντικειμενικής πραγματικότητας, των πραγμάτων, των φαινομένων και των προτσές. Ο ορθολογισμός εκπροσωπείται κυρίως από τον ιδεαλισμό (Descartes, Leibnitz), ενώ η φιλοσοφία του Spinoza προσπαθεί να τον τεκμηριώσει πάνω σε υλιστική βάση.

Ο προμαρξιστικός υλισμός δεν ήταν σε θέση να κατανοήσει τη διαλεκτική ενότητα αισθητηριακού και λογικού στο προτσές της γνώσης. Το πρόβλημα αυτό κατόρθωσε να το λύσει η γνωσιοθεωρία του διαλεκτικού υλισμού, η οποία λαμβάνει υπόψη τα προοδευτικά στοιχεία του σενσουαλισμού και του ορθολογισμού και τα άρει με την διαλεκτική έννοια.

Η αισθητηριακή απεικόνιση και οι μορφές της

Διακρίνουμε τρεις μορφές αισθητηριακής απεικόνισης: το αίσθημα, την αντίληψη και την παράσταση. Το αίσθημα ως στοιχειώδης μορφή της αισθητηριακής γνώσης προηγείται φυλογενετικά από όλες τις άλλες και παριστάνει την άμεση σύνδεση της συνείδησης με τον πραγματικό εξωτερικό κόσμο. Όλες οι πληροφορίες που φθάνουν στην ανθρώπινη συνείδηση, μπορούν να ληφθούν μόνο μέσω των αισθητήριων οργάνων (για παράδειγμα: ακοή μιας διάλεξης, διάβασμα ενός βιβλίου κτλ). Χωρίς την ικανότητα απεικόνισης του υλικού κόσμου με τη μορφή των αισθημάτων, η γνώση θα ήταν αδύνατη.

Το αίσθημα είναι μια αντίδραση σ' ένα εξωτερικό ερέθισμα και της μετατροπής του σ' ένα γεγονός της συνείδησης. Παριστάνει μια εικόνα μεμονωμένων ιδιοτήτων ενός υλικού αντικειμένου κατά το χρονικό σημείο της επίδρασής του στα αισθητήρια όργανα. «Το αίσθημα», έγραφε ο Lenin, «είναι εικόνα της κινούμενης ύλης. Με άλλο μέσο εκτός από τα αισθήματα, τίποτε δεν μπορούμε να γνωρίσουμε ούτε για τις μορφές της ύλης, ούτε για τις μορφές της κίνησης· τα αισθήματα προκαλούνται από την επενέργεια της κινούμενης ύλης πάνω στα αισθητήρια όργανά μας»^[15]. Ακόμη κι αν κάθε αίσθημα -από μόνο του- είναι περιορισμένο και απεικονίζει μόνο ένα μικρό μέρος της αντικειμενικής πραγματικότητας, παριστάνει εντούτοις το σύνολο των αισθημάτων του ανθρώπου, την αναγκαία βάση για την ορθολογική επεξεργασία των πληροφοριών που έχουν δοθεί από τις αισθητηριακές απεικονίσεις.

Ο χαρακτήρας της απεικόνισης των αισθημάτων αμφισβητήθηκε από την «θεωρία των συμβόλων» ή των «ιερογλυφικών». Τη θεωρία αυτή την υποστήριζαν τον 19ο αιώνα ο φυσιολόγος Johannes Müller και ο Hermann von Helmholtz. Και οι δύο τους ισχυρίζονταν, επηρεασμένοι από την φιλοσοφία του Kant, ότι τα αισθήματα δεν είναι απεικονίσεις του αντικειμένου, αλλά απλώς συμβατικά σήματα ή σύμβολα. Η θέση αυτή αντικρούστηκε από τον Lenin^[16].

Η αντίληψη παριστάνει μια ποιοτικά υψηλότερη μορφή της αισθητηριακής κατανόησης της αντικειμενικής πραγματικότητας. Δεν απεικονίζει μόνο, όπως το αίσθημα, μεμονωμένες πλευρές ή συγκεκριμένες ιδιότητες των πραγμάτων παραστατικά, αλλά και τα ίδια τα αντικείμενα. Οι αντιλήψεις έχουν επίσης μεγάλη σημασία στο επιστημονικό προτσές της γνώσης. Διάφορα επιστημονικά όργανα (τηλεσκόπιο, μικροσκόπιο κτλ) κάνουν δυνατή μια μεγάλη διεύρυνση της σφαίρας του αντικειμένου, το οποίο είναι προσβάσιμο στην ανθρώπινη αντίληψη. Με τη βοήθειά τους μπορούν να γίνουν αντιληπτά, αντικείμενα, τα οποία θα ήταν αλλιώς μη προσβάσιμα στην αισθητηριακή γνώση.

Η παράσταση, σε αντίθεση με την αντίληψη, δεν προϋποθέτει πλέον την άμεση παρουσία του απεικονιζόμενου αντικειμένου. Πολύ περισσότερο, αυτή είναι μια αναπαραγωγή παλιότερων αντιλήψεων από τη μνήμη. Η αναπαραγωγή αυτή είναι ένα ενεργητικό προτσές κατά το οποίο η δημιουργική φαντασία

παίζει ένα ρόλο. Η παράσταση έχει ήδη στοιχεία γενίκευσης, χωρίς όμως να χάνει την παραστατικότητα της. Απ' αυτή την άποψη αποτελεί τη μετάβαση προς την έννοια, προς τις ορθολογικές απεικονίσεις.

Όταν δεν μπορούμε να παραστήσουμε συγκεκριμένα αντικείμενα ή προτάσεις, αυτό δεν σημαίνει ότι δεν είναι αναγνωρίσιμα ή ότι δεν υπάρχουν. Εδώ φαίνονται μόνο τα όρια της αισθητηριακής γνώσης, που όμως υπερβαίνονται από την ορθολογική νόηση. «Η παράσταση είναι πιο κοντά στην πραγματικότητα παρά η νόηση;», ρωτά ο Lenin, και απαντά: «Και ναι και όχι. Η παράσταση δεν μπορεί να συλλάβει την κίνηση στο σύνολό της, λόγου χάρη, δεν συλλαμβάνει την κίνηση με ταχύτητα 300.000 χιλιομέτρων το 1 δευτερόλεπτο, ενώ η νόηση τη συλλαμβάνει και είναι υποχρεωμένη να τη συλλάβει»[18].

Η ορθολογική απεικόνιση και οι μορφές της

Ορθολογικές απεικονίσεις είναι η έννοια, η κρίση (σ.σ. η θεωρητική-λογική κρίση με το νόημα της διανοητικής ενέργειας) (ή δηλωτική φράση) και το συμπέρασμα, καθώς και περιπλοκότερες απεικονίσεις όπως οι θεωρίες και οι υποθέσεις κτλ που βασίζονται πάνω σ' αυτές. Τέλος, στις ορθολογικές απεικονίσεις ανήκουν επίσης η ερώτηση και η οδηγία για διενέργεια πράξης, παρ' όλο που στη λογική τους δομή διαφέρουν αισθητά από την κρίση.

Σε αντίθεση με τις αισθητηριακές μορφές απεικόνισης, οι ορθολογικές έχουν έναν λογικό-αφηρημένο χαρακτήρα. Δεν αντανakλούν την αντικειμενική πραγματικότητα άμεσα, αλλά διαμεσολαβημένα μέσω των αισθητηριακών απεικονίσεων. Οι πληροφορίες τις οποίες αποκτά ο άνθρωπος μέσω των αισθητήριων οργάνων του, επεξεργάζονται με τη βοήθεια της νοητικής δραστηριότητας. Ως αποτέλεσμα αυτής της δραστηριότητας προκύπτουν οι ορθολογικές μορφές απεικόνισης, οι οποίες συνδέονται με τη γλώσσα. Από το γενικευμένο και αφηρημένο χαρακτήρα όμως αυτών των μορφών απεικόνισης δεν προκύπτει, όπως γράφει ο Lenin, ότι η νόηση απομακρύνεται από την αλήθεια. «Η αφηρημένη έννοια της ύλης, του νόμου της φύσης, η αφηρημένη έννοια της αξίας κτλ., μ' ένα λόγο όλες οι επιστημονικές (ορθές, σοβαρές, όχι παράλογες αφαιρέσεις αντανakλούν την ύλη βαθύτερα, πιστότερα και πληρέστερα»[18]. Στις ορθολογικές απεικονίσεις τονίζεται το ουσιαστικό, το αναγκαίο και το γενικό ολόκληρων κατηγοριών αντικειμένων: «... έτσι και η πιο απλή γενίκευση, η πρώτη και η πιο απλή δημιουργία των εννοιών (κρίσεων, συμπερασμάτων κτλ σημαίνει τη γνώση από τον άνθρωπο της ολοένα και πιο βαθιάς αντικειμενικής αλληλουχίας του κόσμου»[19].

Η έννοια, η βασική μορφή όλων των περίπλοκων ορθολογικών απεικονίσεων, σχηματίζεται στο προτάσεις της αφαίρεσης και της γενίκευσης και παριστάνει τη νοητική αναπαραγωγή της ουσίας των πραγμάτων και των φαινομένων. Οι έννοιες είναι πάντα συνδεδεμένες με συγκεκριμένα γλωσσικά σήματα (ονόματα, προθεσμίες κτλ). Κάθε επιστήμη παριστάνεται ως ένα δομημένο σύστημα εννοιών, στο οποίο οι ξεχωριστές έννοιες αλληλοσυσχετίζονται και σ' αυτή την αλληλοσυσχέτιση απεικονίζουν αντικειμενικές σχέσεις. Οι έννοιες είναι τόσο λίγο αιώνιες όσο και οι σχέσεις τις οποίες εκφράζουν. Όπως τόνιζαν οι κλασικοί του μαρξισμού είναι κινητές ή «ευλύγιστες»[20], ιστορικά και παροδικά προϊόντα της διακριτής δραστηριότητάς μας. Μεταβαίνουν η μια στην άλλη και αναπτύσσονται. Ως μορφή σκέψης δεν είναι μόνο αποτέλεσμα, αλλά ταυτόχρονα και ιδεατό μέσο της θεωρητικής ιδιοποίησης του κόσμου.

Η κρίση παριστάνει έναν συνδυασμό εννοιών και απεικονίζει προκειμένες. Με την έννοια προκειμένη κατανοούμε μια σχέση μεταξύ αντικειμένων και των ιδιοτήτων τους ή μεταξύ αντικειμένων. Η προκειμένη μπορεί να είναι μια σχέση μεταξύ αντικειμενικά-πραγματικών δεδομένων (για παράδειγμα: «ο σίδηρος είναι μέταλλο»), αλλά και μεταξύ ιδεατών δεδομένων (για παράδειγμα: «ο μαρξισμός είναι η κοσμοθεωρία της εργατικής τάξης»). Η προκειμένη ότι «στο σοσιαλισμό η εργατική τάξη ασκεί την εξουσία», απεικονίζεται σε μια αντίστοιχη κρίση: «Στο σοσιαλισμό η πολιτική εξουσία ασκείται από την εργατική τάξη». Η κρίση έχει ταυτόχρονα μια λειτουργία κατά την ερμηνεία και τον ορισμό των εννοιών. Έννοια και κρίση προϋποθέτουν αμοιβαία η μια την άλλη. Η γλωσσική μορφή της κρίσης είναι η πρόταση. Και οι δύο δεν πρέπει να συγχέονται ή να ταυτίζονται μεταξύ τους. Η κρίση είναι μια σημαντική μορφή της

ορθολογικής απεικόνισης. Σ' αυτήν απεικονίζονται οι αντικειμενικοί νόμοι της φύσης, της κοινωνίας και της νόησης.

Η δήλωση αποτελεί μια σημαντική μορφή της ορθολογικής σκέψης η οποία αντανακλά την προκειμένη λογικά-αφηρημένα, με το ότι σε συγκεκριμένα αντικείμενα προσιδιάζουν συγκεκριμένες ιδιότητες και ότι μεταξύ των αντικειμένων υπάρχουν συγκεκριμένες σχέσεις. Στο συνολικό προτσές της γνώσης η δήλωση είναι εκείνη η στοιχειώδης μορφή γνώσης στην οποία προσιδιάζει η ιδιότητα της αλήθειας ή της μη-αλήθειας / του εσφαλμένου. Οι περίπλοκες θεωρητικές απεικονίσεις της αντικειμενικής πραγματικότητας, όπως οι θεωρίες και οι υποθέσεις, δομούνται με βάση τις δηλώσεις. Συνεπεία της αδιάσπαστης ενότητας σκέψης και γλώσσας, η δήλωση μπορεί να εμφανίζεται ως λογικό σχήμα μόνο στο «υλικό περίβλημα» μιας γραμματικής πρότασης. Ακριβέστερα: Η πρόταση είναι η μορφή ύπαρξης της δήλωσης. Δήλωση και πρόταση όμως δεν πρέπει να ταυτίζονται μεταξύ τους. Η δήλωση διαφέρει επίσης από την κρίση, επειδή η κρίση είναι ο ισχυρισμός ή η άρνηση μιας δήλωσης.

Το συμπέρασμα είναι μια μορφή ορθολογικής νόησης κατά την οποία από ένα συγκεκριμένο αριθμό κρίσεων (δεδομένων) αποκτάται μια νέα κρίση. Το συμπέρασμα εκφράζει νέα γνώση, η οποία δεν προέρχεται άμεσα από την αισθητηριακή εμπειρία αλλά επιτυγχάνεται στο ίδιο το προτσές της νόησης. Αν το συμπέρασμα δομείται πάνω σε πραγματικά δεδομένα και ακολουθεί τους νόμους της λογικής νόησης, τότε το αποτέλεσμά του παριστάνει την πραγματική απεικόνιση μιας προκειμένης. Με τη βοήθεια του λογικού συμπεράσματος είναι επομένως δυνατό να καταλήξει κανείς από την ήδη υπαρκτή γνώση σε νέα γνώση. Γι' αυτό και στην επιστημονική έρευνα παίζει σημαντικό ρόλο.

Η ικανότητα του λογικού συμπεράσματος, όπως τονίζει ο Lenin, διαμορφώθηκε στην πράξη: «Η πρακτική δράση του ανθρώπου έπρεπε δισεκατομμύρια φορές να οδηγήσει τη συνείδηση του ανθρώπου στην επανάληψη των διάφορων λογικών σχημάτων, για να μπορέσουν αυτά τα σχήματα να πάρουν τη σημασία αξιωμάτων»[21].

Στην ορθολογική σκέψη φαίνεται η δημιουργική δύναμη της ανθρώπινης γνωστικής ικανότητας. Μέσω της αφαίρεσης ο άνθρωπος είναι σε θέση να διεισδύσει από την εξωτερική φαινομενική μορφή των αντικειμένων και προτσές στην ουσία τους και να αποκαλύψει νομοτέλειες. Για τον ιδιαίτερο ρόλο που παίζει η νόηση στις κοινωνικές επιστήμες, έκανε λόγο ο Marx: «... στην ανάλυση των οικονομικών μορφών δεν μπορούν να μας εξυπηρετήσουν ούτε το μικροσκόπιο, ούτε τα χημικά αντιδραστήρια. Και τα δύο πρέπει να τ' αντικαταστήσει η δύναμη της αφαίρεσης»[22].

Ο δημιουργικός χαρακτήρας της ορθολογικής γνώσης φαίνεται επίσης στο ρόλο της διαίσθησης. Η διαίσθηση δεν έχει τίποτα το μυστικιστικό, αλλά αποτελεί στοιχείο της δημιουργικότητας, η οποία εμφανίζεται ιδιαίτερα στην καλλιτεχνική δημιουργία και στην επιστημονική έρευνα. Η διαίσθηση είναι το αποτέλεσμα κοπιαστικής πνευματικής εργασίας και εκφράζεται συχνά σε μια σχετικά ξαφνική κατανόηση και ανακάλυψη ή ακόμη και στην εύρεση μιας νέας ιδέας. Συνδέεται στενά με την φαντασία.

Το στοιχείο της διαίσθησης απολυτοποιείται από τον διαισθητισμό (ή ιντουϊτιβισμό) (από το intuition = διαίσθηση) και αντιπαράτίθεται στην ορθολογική γνώση. Ο διαισθητισμός ισχυρίζεται ότι η αντικειμενική πραγματικότητα δεν μπορεί να γνωριστεί πλήρως ή γενικά με ορθολογικό τρόπο. Κατά την αντίληψη αυτή η πραγματική γνώση παρέχεται μόνο μέσω της διαίσθησης, του εσωτερικού βιώματος, της «θεώρησης του όντος». Μ' αυτό τον τρόπο ο διαισθητισμός υποτιμά τη λογική νόηση και την αντικαθιστά τελικά με την αίσθηση, την διαίσθηση, την «άμεση κατανόηση» της αλήθειας. Ο διαισθητισμός αποτελεί μια από τις παραλλαγές του ανορθολογισμού. Πρόκειται για φιλοσοφικές αντιλήψεις οι οποίες θεωρούν ότι η επιστημονική σκέψη δεν είναι ικανή να γνωρίσει τις νομοτέλειες, τις ουσιαστικές ιδιότητες και τις αιτιατές αλληλουχίες της αντικειμενικής πραγματικότητας, μεταβιβάζοντας αυτό το καθήκον σε δήθεν υψηλότερους τρόπους γνώσης, όπως η διαίσθηση, το βίωμα κτλ. Επειδή αυτές οι γνωστικές λειτουργίες, κατά την αντίληψη του ανορθολογισμού, δεν είναι προσβάσιμες σε όλους τους ανθρώπους, οι

ανορθολογικές γνωσιολογικές θεωρίες έχουν έναν αριστοκρατικό χαρακτήρα. Δεν είναι αντιδραστικές μόνο από επιστημονική σκοπιά, αλλά και στην κοινωνική τους λειτουργία. Ο ανορθολογισμός δεν είναι μια αυτόνομη φιλοσοφική κατεύθυνση ή ρεύμα, αλλά στοιχείο και συστατικό μέρος διάφορων ιδεαλιστικών συστημάτων. Ανορθολογικές αντιλήψεις αναπτύχθηκαν από τον Schelling, τον Kierkegaard και τον Schopenhauer. Κατά την περίοδο της μετάβασης προς τον ιμπεριαλισμό, ο ανορθολογισμός βρίσκει την πλήρη διαμόρφωσή του στο φιλοσοφικό ρεύμα με την ονομασία φιλοσοφία της ζωής (Nitzsche, Dilthey, φθάνοντας μέχρι και τον Simmel). Αυτή η φιλοσοφική γραμμή συνεχίστηκε από τον υπαρξισμό (Heidegger, Jaspers). Από τις αρχές τις δεκαετίας του 1970 διαπιστώνεται μια αναζωογόνηση των ανορθολογικών τάσεων στην ύστερη αστική φιλοσοφία. Το γεγονός αυτό αποτελεί αναμφισβήτητα ένα ιδεολογικό αντανάκλαστικό στην οξυνόμενη κρίση του καπιταλισμού.

Σκέψη και γλώσσα

Οι ορθολογικές απεικονίσεις διαφέρουν επίσης από τις αισθητηριακές λόγω του ότι είναι συνδεδεμένες με τη γλώσσα. Η υλική μορφή ύπαρξής τους εκφράζεται στα γλωσσικά σήματα / σύμβολα, όπως για παράδειγμα η έννοια εκφράζεται με το λόγο. Αυτή η συνάφεια ορθολογικών απεικονίσεων και γλώσσας τονίστηκε ήδη από τον Marx και τον Engels: «Η άμεση πραγματικότητα της σκέψης είναι η γλώσσα»[23]. Χωρίς τη γλώσσα, χωρίς τον προφορικό ή το γραπτό λόγο, δεν θα ήταν δυνατό οι άνθρωποι να μεταδώσουν και να ανταλλάξουν τη γνώση τους. Αρχικά, η υλική παρουσίαση των απεικονίσεων μέσω των γλωσσικών σημάτων κάνει δυνατή την επικοινωνία μεταξύ των ανθρώπων, επομένως και τον κοινωνικό χαρακτήρα και την ιστορική πρόοδο του προτσές της γνώσης. Τα υλικά σήματα γίνονται αντιληπτά με τις αισθήσεις και μπορούν να επιδράσουν στους ανθρώπινους υποδοχείς ως ερεθίσματα. Σε ό,τι αφορά όμως την ενότητα απεικόνισης και σήματος, πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η διαφορά τους. Απεικόνιση και σήμα δεν είναι το ίδιο και το αυτό. Η σχέση του γλωσσικού σήματος προς το αντικείμενο της γνώσης διαμεσολαβείται μέσω της ιδεατής απεικόνισης. Το σήμα χαρακτηρίζει το αντικείμενο, δεν είναι όμως το ίδιο με την απεικόνισή του. Όταν μεταφράζω για παράδειγμα από μια γλώσσα σε μια άλλη, τότε διατηρείται η νοητική απεικόνιση μιας αντικειμενικής κατάστασης κτλ., αλλάζουν όμως τα γλωσσικά σήματα.

Έτσι, η έννοια είναι η σημασία μιας λέξης και η λέξη το γλωσσικό σήμα για εκείνα τα αντικείμενα τα οποία απεικονίζει η έννοια. Μολαταύτα, η ταξινόμηση της λέξης και της έννοιας στις φυσικές γλώσσες δεν είναι πάντα σαφής. Αυτό που απεικονίζεται από μία έννοια μπορεί συχνά να περιγραφεί με διαφορετικές λέξεις, και αντίστροφα, συχνά μόνο μία λέξη χρησιμεύει σαν σήμα για αυτό που απεικονίζεται με δύο ή μάλιστα και με περισσότερες έννοιες (για παράδειγμα οι λέξεις «πύργος», «αγωνιστής»). Σε σχέση μ' αυτό ο Marx αναφέρει: «Το όνομα ενός πράγματος δεν έχει τίποτα το κοινό με τη φύση του»[24].

Η γλώσσα αποτελεί προϋπόθεση του ανθρώπινου προτσές της γνώσης. Ο συνυπολογισμός της συνάφειας και της διαφοράς μεταξύ σκέψης και γλώσσας δεν έχει μεγάλη σημασία μόνο για την κατανόηση της γνώσης σαν προτσές αντανάκλασης, αλλά και στην αντιπαράθεση με τη σημερινή αστική γνωσιοθεωρία.

Έτσι, πολλοί εκπρόσωποι του νεοθετικισμού, της «γενικής σημασιολογίας» και της αστικής γλωσσικής φιλοσοφίας απλοποιούν εντελώς αδικαιολόγητα το προτσές της γνώσης, αντικαθιστώντας απλά τις απεικονίσεις με γλωσσικά σήματα. Στη βάση αυτής της «απλοποίησης» μπορούν στη συνέχεια να ισχυριστούν ότι η γνώση συνίσταται μόνο στο να ταξινομούνται στη συνείδηση συγκεκριμένα αντικείμενα σε συγκεκριμένα γλωσσικά σήματα. Έσχατη συνέπεια αυτής της θέσης είναι η συρρίκνωση της φιλοσοφίας πάνω στη λογική ανάλυση της γλώσσας των επιστημών. Με μια τέτοια συρρίκνωση, όπως προσπάθησε να τη διατυπώσει και να την εφαρμόσει μ' έναν ακραίο τρόπο ο «Κύκλος της Βιέννης», μια ομάδα νεοθετικιστών φιλοσόφων των δεκαετιών του 1920 και 1930 γύρω από τον Moritz Schlick, τίθεται υπό αμφισβήτηση ή απορρίπτεται η αντικειμενικά-πραγματική ύπαρξη των γνωστικών αντικειμένων.

Εμπειρικό και θεωρητικό

Στην επιστημονική γνώση διακρίνουμε δυό επίπεδα, την εμπειρική και τη θεωρητική γνώση. Και τα δυό επίπεδα σχηματίζουν μια ενότητα, μεταβαίνουν το ένα στο άλλο και αλληλοσυμπληρώνονται. Εδώ πρόκειται για μια διαφορετική ταξινόμηση απ' ό,τι εκείνη που είχαμε ήδη αναφέρει μεταξύ αισθητηριακού και ορθολογικού. Παρ' όλο που στο προτσές της γνώσης υπάρχουν συνάφειες μεταξύ αισθητηριακού και εμπειρικού ή μεταξύ ορθολογικού και θεωρητικού, αυτές δεν μπορούν να ταυτιστούν μεταξύ τους.

Το εμπειρικό ή εμπειρική γνώση προκύπτει ως αποτέλεσμα παρατηρήσεων, μετρήσεων, πειραμάτων κτλ. Βασίζεται άμεσα πάνω σε πρακτικές εμπειρίες και είναι επίσης στενά συνδεδεμένο με το αισθητηριακό. Όμως δεν βασίζεται όπως όλες οι γνώσεις στην αλληλεπίδραση αισθητηριακής και ορθολογικής απεικόνισης των γνωστικών αντικειμένων. Στο επίπεδο της εμπειρικής γνώσης επιτυγχάνεται κυρίως μια ακριβής καταγραφή των μεμονωμένων γεγονότων και της επεξεργασίας τους. Η γνώση που αποκτάται μ' αυτό τον τρόπο περιέχει ήδη συγκεκριμένες γενικεύσεις, αντανakλά όμως κυρίως την εξωτερική μορφή εμφάνισης των αντικειμένων και των προτσές. Κατά τον Marx «κάθε επιστήμη θα ήταν περιττή, αν η μορφή εμφάνισης και η ουσία των πραγμάτων συμπίπτανε άμεσα»[25]. Αποδεικνύεται ότι είναι αναγκαίο να αναλύεται το εμπειρικό υλικό των γεγονότων, να γενικεύονται τα δεδομένα, να συγκρίνονται και να αποκαλύπτεται η ουσία των συναφειών μεταξύ τους.

Έτσι, η επιστημονική δραστηριότητα μεταβαίνει στο επίπεδο της θεωρητικής γνώσης, η οποία διαφέρει ποιοτικά από την εμπειρική γνώση. Καθήκον της είναι να ερμηνεύσει τα αντικειμενικά προτσές, αποκαλύπτοντας τις αιτίες και τις νομοτέλειές τους. Ως αποτέλεσμα της θεωρητικής δραστηριότητας αναπτύσσονται σε κάθε επιστήμη συγκεκριμένες θεωρίες. Με την έννοια θεωρία κατανοούμε ένα σύστημα από κρίσεις για έναν τομέα του υλικού κόσμου ή της συνείδησης. Μέσα σε κάθε θεωρία οι διατυπωμένοι νόμοι καταλαμβάνουν μια ιδιαίτερη θέση.

Στο προτσές της θεωρητικής γνώσης μεγάλο ρόλο παίζουν οι υποθέσεις. Με την έννοια υπόθεση κατανοούμε μια επιστημονικά τεκμηριωμένη αποδοχή κατά την ερμηνεία ενός νέου συνόλου κρίσεων που έχει ανακαλυφθεί, το οποίο δεν μπορεί να εναρμονιστεί με τη μέχρι τώρα θεωρητική γνώση. Ο Engels χαρακτηρίζει την υπόθεση σαν «μορφή ανάπτυξης των φυσικών επιστημών, στο βαθμό που σκέπτονται»[26]. Από δω δεν πρέπει φυσικά να συμπεράνει κανείς, ότι η υπόθεση είναι σημαντική μόνο στις φυσικές επιστήμες. Σημαντική λειτουργία έχει επίσης και στην κοινωνικο-επιστημονική έρευνα. Υποθέσεις διατυπώνονται κατά κανόνα όταν πρόκειται για τη θεωρητική γενίκευση εμπειρικού υλικού, το οποίο δεν μπορεί να ερμηνευτεί επιστημονικά με τη βοήθεια των διαθέσιμων θεωρητικών γνώσεων. Οι υποθετικές γνώσεις είναι επιστημονικά τεκμηριωμένες παραδοχές, οι οποίες όμως πρέπει να ελεγχθούν με επιπλέον έρευνες, ιδιαίτερα με το πείραμα. Αν μια υπόθεση επιβεβαιωθεί στη πράξη, τότε μετατρέπεται σε ασφαλή γνώση. Στην ιστορία των επιστημών υπάρχουν όμως και παραδείγματα, όπου συγκεκριμένες υποθέσεις δεν επιβεβαιώθηκαν στη πράξη, επομένως αποδείχτηκαν ως εσφαλμένες. Αλλά ακόμη και τέτοιες υποθέσεις μπορούν να παίξουν έναν θετικό ρόλο στο προτσές της γνώσης.

Άμεση επιδίωξη της επιστημονικής εργασίας είναι η διατύπωση θεωριών, όμως αυτό δεν είναι αυτοσκοπός. Η θεωρία έχει μια ιδιαίτερα μεγάλη πρακτική σημασία. Αποτελεί ένα απαραίτητο ιδεατό όργανο κατά την αλλαγή και τον μετασχηματισμό της φύσης και της κοινωνίας. Γι' αυτό οι κλασικοί του μαρξισμού στρέφονταν πάντα ενάντια στην υποτίμηση της θεωρίας. Ο «άβαθος εμπειρισμός που περιφρονεί κάθε θεωρία, και δυσπιστεί σε κάθε σκέψη», γράφει ο Engels, είναι «ο πιο σίγουρος δρόμος από τις φυσικές επιστήμες προς τον μυστικισμό... Όποια κι αν είναι η περιφρόνηση που τρέφει κάποιος για κάθε θεωρητική σκέψη, ωστόσο δεν μπορεί χωρίς θεωρητική σκέψη να συσχετίσει δυό γεγονότα της φύσης ή να κατανοήσει τη σχέση που υπάρχει ανάμεσά τους»[27].

3. Η ΑΛΗΘΕΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΚΡΙΤΗΡΙΟ ΤΗΣ

Το πρόβλημα της αλήθειας αποτελεί ένα από τα κεντρικά προβλήματα σε όλη την ιστορία της φιλοσοφικής σκέψης. Το ζήτημα σχετικά με την ουσία της αλήθειας και των δυνατοτήτων του ελέγχου ή της επιβεβαίωσής τους αποτελεί αντικείμενο μιας έντονης διαμάχης μεταξύ υλισμού και ιδεαλισμού, που διαρκεί περισσότερο από δύο χιλιάδες χρόνια. Σήμερα αυξάνεται ακόμη περισσότερο η κοσμοθεωρητική, πολιτικο-ιδεολογική και πρακτική σημασία της προβληματικής για το ζήτημα της αλήθειας. Οι διάφορες τάξεις, σε σχέση με τα συμφέροντα και τους στόχους τους, παίρνουν διαφορετική ή αντιθετική θέση απέναντι στο ζήτημα της αλήθειας.

Στη διαφορετική ή αντιθετική θέση που παίρνουν οι τάξεις απέναντι στην αλήθεια αντιστοιχούν οι διαφορετικές αντιλήψεις τους για αυτήν. Κάθε αντίληψη για το ζήτημα της αλήθειας είναι καθορισμένη κοινωνικά, έχει, όπως και η φιλοσοφία συνολικά, ταξικό χαρακτήρα και ασκεί μια σημαντική λειτουργία στην ταξική πάλη. Γι' αυτό και ο Lenin στην αντιπαράθεσή του με τον εμπειριοκριτικισμό έδωσε στο πρόβλημα της αλήθειας ιδιαίτερη προσοχή[28].

Η έννοια της αλήθειας

Η απάντηση του ερωτήματος «Τι είναι αλήθεια;» σχετίζεται με τη λύση του βασικού ζητήματος της φιλοσοφίας. Από τον υλισμό και τον ιδεαλισμό απαντιέται διαφορετικά. Για τον υλισμό, ο οποίος κατανοεί την ύλη σαν μια ανεξάρτητη από τη συνείδηση των ανθρώπων αντικειμενική πραγματικότητα, η αλήθεια δεν μπορεί να είναι τίποτα άλλο παρά μια ιδιότητα των γνώσεων. Αν αυτές συμφωνούν με τα αντικείμενά τους, τότε σ' αυτά προσιδιάζει η ιδιότητα να είναι αντικειμενικά αληθή.

Μια εντελώς διαφορετική θέση παίρνει ο ιδεαλισμός. Αν εξαιρέσουμε τον αγνωστικισμό, ο οποίος αρνείται γενικά τη δυνατότητα της αληθούς γνώσης, μέσα στον ιδεαλισμό μπορούμε να διακρίνουμε δύο βασικές αντιλήψεις. Οι εκπρόσωποι του αντικειμενικού ιδεαλισμού με την έννοια αλήθεια κατανοούν μια ιδεατή ουσία, η οποία έχει μια αυτόνομη ύπαρξη. Σύμφωνα μ' αυτή την αντίληψη η αλήθεια δεν είναι ιδιότητα αλλά αντικείμενο της γνώσης. Ο υποκειμενικός ιδεαλισμός, επειδή αρνείται την αντικειμενική ύπαρξη του εξωτερικού κόσμου, συσχετίζει την αλήθεια με τη σχέση των στοιχείων της συνείδησης μεταξύ τους. Έτσι, οι εκπρόσωποι του νεοθετικισμού βλέπουν στην αλήθεια απλά μια συμφωνία μεταξύ των διάφορων κρίσεων. Ο πραγματισμός, ένα φιλοσοφικό ρεύμα που προέρχεται κυρίως από της ΗΠΑ, ισχυρίζεται ότι αληθινό είναι αυτό που είναι ωφέλιμο. Όλες οι παραλλαγές της υποκειμενικής-ιδεαλιστικής αντίληψης για την αλήθεια, καταλήγουν στην άρνηση της αντικειμενικότητας της αλήθειας γενικά.

Η υλιστική διαλεκτική συνεχίζει με συνέπεια την υλιστική γραμμή της αντίληψης για την αλήθεια. Ξεκινώντας από τις θέσεις περί αντανάκλασης με την έννοια αλήθεια κατανοεί μια σχέση μεταξύ των αντικειμένων της γνώσης και των απεικονίσεών τους στη συνείδηση. Δεν μπορούν να είναι τα αντικείμενα της γνώσης αληθή ή ψευδή, αλλά μόνο οι ιδεατές τους απεικονίσεις. Η έννοια της αλήθειας δεν μπορεί να ταυτιστεί με την έννοια της αντανάκλασης. Η τελευταία είναι πιο ευρεία, συσχετίζεται επίσης με τις ψευδείς απεικονίσεις.

Με την έννοια αλήθεια κατανοούμε τη συμφωνία των γνώσεών μας με τα αντικείμενα της γνώσης που απεικονίζονται σ' αυτές. Αντίστοιχα, με την έννοια αναλήθεια κατανοούμε τη σχέση της ασυμφωνίας μεταξύ αυτών των δύο. Έτσι, η κρίση «Η εκμετάλλευση βασίζεται πάνω στην ατομική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής» είναι αληθής επειδή συμφωνεί με την προκείμενη που απεικονίζεται σ' αυτήν. Η κρίση όμως «Ο ήλιος κινείται γύρω από τη Γη» είναι ψευδής επειδή απεικονίζει κατάλληλα την πραγματικότητα.

Η αντικειμενικότητα της αλήθειας

Ο Lenin στην αντιπαράθεσή του με τον εμπειριοκριτικισμό τονίζει ιδιαίτερα τον αντικειμενικό χαρακτήρα, την αντικειμενικότητα της αλήθειας. Κάνει λόγο άμεσα για την «αντικειμενική αλήθεια». Η θέση περί αντικειμενικότητας της αλήθειας σημαίνει πρώτο, ότι οι γνώσεις μας είναι μια απεικόνιση από

κάτι αντικειμενικά πραγματικό ή από κάτι το οποίο προκύπτει από την ύπαρξη του αντικειμενικά πραγματικού, γιατί αυτονόητα μπορούν και τα ιδεατά αντικείμενα να αποτελούν αντικείμενο της γνώσης. Από αυτά μπορούν συνεπώς να είναι επίσης δυνατές αληθείς ή ψευδείς απεικονίσεις. Η θέση περί αντικειμενικότητας της αλήθειας εκφράζει επομένως την αναγνώριση της αντικειμενικής πραγματικότητας, η οποία υπάρχει ανεξάρτητα από τη συνείδηση. «Το να θεωρούμε τα αισθήματά μας εικόνες του εξωτερικού κόσμου, το να αναγνωρίζουμε την αντικειμενική αλήθεια, το να υιοθετούμε την άποψη της υλιστικής θεωρίας της γνώσης, είναι ένα και το ίδιο πράγμα», γράφει ο Lenin[29].

Η θέση περί αντικειμενικότητας της αλήθειας σημαίνει δεύτερο, ότι το αληθές μιας συγκεκριμένης γνώσης δεν εξαρτάται από το αν αυτή θεωρείται αληθής. Το αληθές ή το αναληθές των αποτελεσμάτων της γνώσης δεν καθορίζεται επομένως από την υποκειμενική γνώμη μεμονωμένων ατόμων ή ακόμη και από την πλειοψηφία της κοινωνίας, αλλά αποκλειστικά από τη συμφωνία ή την ασυμφωνία τους με τα αντικείμενα της γνώσης. Για παράδειγμα, οι θέσεις της θεωρίας της σχετικότητας του Einstein ήταν αληθείς και κατά το χρονικό διάστημα που η πλειοψηφία των φυσικών τις θεωρούσε εσφαλμένες, ακόμη και τότε που δεν είχαν αποδειχτεί πειραματικά. Ο έλεγχος μέσω της πράξης αποδεικνύει ή επιβεβαιώνει την αλήθεια, όμως δεν την κατασκευάζει. Το εάν συγκεκριμένες γνώσεις είναι αληθείς ή λανθασμένες, αυτό εξαρτάται αποκλειστικά και μόνο από το αν αυτές συμφωνούν με τα απεικονιζόμενα αντικείμενα.

Σχετική και απόλυτη αλήθεια

Αν επιδοκιμάζεται η αντικειμενικότητα της αλήθειας, τότε αναγνωρίζεται ότι είμαστε ικανοί για μια αληθή απεικόνιση της αντικειμενικής πραγματικότητας στη συνείδησή μας. Από δω προκύπτει ένα περαιτέρω ερώτημα: Μπορούμε να γνωρίσουμε τον υλικό κόσμο «μονομιάς, συνολικά, χωρίς όρους, απόλυτα, ή μόνο κατά προσέγγιση, σχετικά»; Αυτό το ερώτημα είναι, όπως γράφει ο Lenin, «το ζήτημα της σχέσης απόλυτης και σχετικής αλήθειας»[30]. Η προμαρξιστική και η μη μαρξιστική φιλοσοφία δεν ήταν σε θέση να απαντήσουν σ' αυτό το ερώτημα ικανοποιητικά. Πολύ περισσότερο, εκπροσωπούσαν δύο αντιλήψεις, που και οι δύο είναι λανθασμένες επειδή βασίζονται σε μια μεταφυσική προσέγγιση αυτού του προβλήματος.

Σύμφωνα με την πρώτη αντίληψη δεν μπορούμε να γνωρίσουμε ευρέως, πλήρως την αντικειμενική πραγματικότητα τόσο στο σύνολό της όσο και στην πολυμορφία των φαινομένων της. Όλες οι ορθές γνώσεις, σύμφωνα μ' αυτή την αντίληψη, όχι μόνο αντιστοιχούν εντελώς στο αντικείμενό τους, αλλά είναι επίσης αιώνιες και αμετάβλητες. Αν για παράδειγμα έχει αποδειχτεί μια θεωρία ως αληθής, τότε παραμένει αληθής μια για πάντα. Έτσι αμφισβητείται κάθε στοιχείο της σχετικότητας της γνώσης μας. Η γνώση βλέπεται μη ιστορικά και δεν κατανοείται ως προτσές. Εδώ πρόκειται για μια αντιδιαλεκτική, μια μεταφυσική θέση. Ένας τυπικός εκπρόσωπος αυτής της θέσης ήταν ο Dühring, ο οποίος ισχυριζόταν ότι οι «γνήσιες αλήθειες» γενικά δεν μεταβάλλονται, και ότι θα ήταν τρέλα να υποθέσει κανείς ότι η ορθότητα της γνώσης εξαρτάται από το χρόνο και τις πραγματικές αλλαγές. Στην κριτική αυτής της θέσης ο Engels απέδειξε ότι η γνώση είναι ένα κοινωνικό και ιστορικό προτσές, το οποίο περιλαμβάνει το στοιχείο της σχετικότητας, και ότι επομένως αποτελεί μια άσκοπη, και για την επιστήμη, άγονη προσπάθεια να κυνηγά αιώνιες αλήθειες[31].

Ακριβώς, το στοιχείο εκείνο της σχετικότητας της γνώσης μας, για την αγνόηση του οποίου έκανε λόγο ο Engels, απολυτοποιείται από μια άλλη μεταφυσική αντίληψη, που αφορά στο ζήτημα της αλήθειας. Γι' αυτό η αντίληψη αυτή ονομάζεται σχετικισμός. Για τον σχετικισμό, ο οποίος είναι χαρακτηριστικός για την αστική φιλοσοφία και τον αναθεωρητισμό, οι γνώσεις μας δεν περιέχουν τίποτα το απόλυτο, όλες οι γνώσεις είναι σχετικές.

Για όλες τις νομοτέλειες οι δύο αυτές αντιλήψεις έχουν ένα κοινό χαρακτηριστικό: την πλήρη μη κατανόηση της διαλεκτικής του προτσές της γνώσης, που εμφανίζεται στη σχέση σχετικού και απόλυτου. Ο Lenin γράφει: «Η διαφορά του υποκειμενισμού (του σκεπτικισμού[32] και της σοφιστικής[33] κτλ) από

τη διαλεκτική, ανάμεσα στα άλλα, είναι ότι στην (αντικειμενική) διαλεκτική σχετική (ρελατιβιστική) είναι και η διαφορά ανάμεσα στο σχετικό και απόλυτο. Για την αντικειμενική διαλεκτική μέσα στο σχετικό υπάρχει και το απόλυτο. Για τον υποκειμενισμό και τη σοφιστική το σχετικό είναι μόνο σχετικό και αποκλείει το απόλυτο»[34]. Ο σχετικισμός οδηγεί συνεπώς στην άρνηση της αντικειμενικής αλήθειας. Αν μέσα στη γνώση ήταν όλα σχετικά, τότε αυτή δεν θα μπορούσε να έχει επίσης και αντικειμενικό περιεχόμενο. Σχετικισμός στο ζήτημα της αλήθειας σημαίνει πάντα διολίσθηση στον υποκειμενισμό και επομένως άρνηση της δυνατότητας της αληθινής γνώσης γενικά. Μέχρι αυτού του σημείου ο σχετικισμός αποτελεί πάντα και ένα χαρακτηριστικό στοιχείο εχθρότητας προς την επιστήμη.

Η υλιστική διαλεκτική, σε αντίθεση με τις αντιλήψεις που αναφέρθηκαν, επιδοκιμάζει την ενότητα σχετικής και απόλυτης αλήθειας. Ξεκινά από τη θέση ότι η γνώση της αντικειμενικής πραγματικότητας είναι ένα διαλεκτικό προτσές εξέλιξης. Ο Lenin σημειώνει: «Στη γνωσιοθεωρία, όπως και σ' όλες τις άλλες περιοχές της επιστήμης πρέπει να σκεπτόμαστε διαλεκτικά, δηλαδή να μη θεωρούμε τις γνώσεις μας σαν κάτι το έτοιμο και αμετάβλητο, αλλά να ξεδιαλύνουμε με τι τρόπο από την άγνοια προκύπτει η γνώση, με τι τρόπο η γνώση η όχι πλήρης κι όχι ακριβής γίνεται πληρέστερη και ακριβέστερη»[35]. Αν η γνώση γίνεται αντιληπτή ως ιστορικό προτσές, τότε μπορεί επίσης να κατανοηθεί ότι η γνώση μας δεν πρόκειται ποτέ να έχει το χαρακτήρα της απόλυτης αλήθειας με την έννοια ότι δεν είναι ολοκληρωμένη και πλήρης. Απ' αυτή τη σκοπιά οι γνώσεις μας είναι σχετικά αληθείς. Ταυτόχρονα όμως σε κάθε σχετική αλήθεια περιέχεται ένα στοιχείο απόλυτης αλήθειας καθόσον απεικονίζει αντικειμενικά κάτι στο αντικείμενο της γνώσης.

Η σχετική αλήθεια των γνώσεων δεν αποκλείει επομένως μια αξιόπιστη γνώση των απεικονιζόμενων αντικειμένων. Ο χαρακτηρισμός «σχετικά αληθείς» σημαίνει μόνο, ότι το εκάστοτε αποτέλεσμα της γνώσης δεν είναι μια οριστικά τελειωμένη, μια ολοκληρωμένη, αλλά μια ιστορικά περιορισμένη, προσεγγιστικά ορθή απεικόνιση του αντικειμένου.

Τι απεικονίζει τώρα η έννοια «απόλυτη αλήθεια»; Η έννοια αυτή δεν εκφράζει τη συμφωνία αυτής ή εκείνης της συγκεκριμένης γνώσης με το αντικείμενό της, αλλά τη κατεύθυνση την οποία ακολουθεί η γνώση στην ιστορική της εξέλιξη. Η απόλυτη αλήθεια υπάρχει συνεπώς μόνο στο βαθμό που περικλείεται στο προτσές εξέλιξης της γνώσης βαθμιαία. Ταυτόχρονα όμως δεν υπάρχει στο βαθμό που το ανθρώπινο προτσές της γνώσης δεν έχει ποτέ ένα τέλος. Εδώ έχουμε να κάνουμε με μια διαλεκτική αντίφαση η οποία διατυπώθηκε από τον Lenin ως εξής: «Η ανθρώπινη νόηση είναι, λοιπόν, από τη φύση της ικανή να μας δώσει και μας δίνει την απόλυτη αλήθεια, που σχηματίζεται από το άθροισμα των σχετικών αληθειών. Κάθε βαθμίδα ανάπτυξης της επιστήμης προσθέτει νέους κόκκους σ' αυτό το άθροισμα της απόλυτης αλήθειας, τα όρια όμως της αλήθειας κάθε επιστημονικής θέσης είναι σχετικά, γιατί τότε ευρύνονται, τότε στενεύουν με την παραπέρα ανάπτυξη των γνώσεων»[36].

Ποια είναι η αιτία για το ότι πλησιάζουμε διαρκώς στην πλήρη, ολοκληρωμένη γνώση της αντικειμενικής πραγματικότητας, ποτέ όμως δεν μπορούμε να την φθάσουμε; Εδώ πρέπει να ληφθούν υπόψη κυρίως δυό ζητήματα: αφενός το άπειρο, το ανεξάντλητο και η αιωνιότητα της ύλης σαν αντικειμενικό αντικείμενο της γνώσης και αφετέρου, το ιστορικά περιορισμένο επίπεδο εξέλιξης της κοινωνικής πράξης ως το θεμέλιο της γνώσης. «Δεν μπορούμε να γνωρίσουμε παρά μέσα στους όρους της εποχής μας και όσο το επιτρέπουν αυτοί οι όροι», γράφει ο Engels[37]. Αν επομένως η ικανότητα των γνώσεών μας είναι ιστορικά περιορισμένη, τότε είναι ταυτόχρονα και απεριόριστη στο βαθμό που τα όριά της υπερβαίνονται «καθημερινά και διαρκώς στην ατέρμονη προοδευτική εξέλιξη της ανθρωπότητας»[38]. Όλη ιστορία των επιστημών μέχρι σήμερα αποτελεί για αυτό την πιο ζωντανή απόδειξη.

Η σχετική αλήθεια μιας γνώσης δεν πρέπει να ταυτίζεται με την πλάνη. Μια τέτοια ταύτιση θα σήμαινε ότι εισάγεται ένα στοιχείο υποκειμενισμού στη μαρξιστική γνωσιοθεωρία. Πλάνη υπάρχει όταν μία κρίση, η οποία δεν είναι αληθής αλλά εσφαλμένη, θεωρείται ως αληθής. Ισχύει επίσης και το αντίστροφο, όταν μια αληθής κρίση θεωρείται εσφαλμένη. Πλάνες μπορούν να εμφανιστούν πάντα και έχουν διαφορετικές

αιτίες. Μπορούν να είναι αποτέλεσμα αυταπατών, λογικών λαθών αλλά και προκαταλήψεων. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι οι πλάνες έχουν συνειδητό χαρακτήρα. Όταν μια συγκεκριμένη προκείμενη απεικονίζεται σε μια εσφαλμένη κρίση συνειδητά, δηλαδή παρά την καλή γνώση, τότε δεν πρόκειται για πλάνη αλλά για ψέμα.

Η πράξη ως κριτήριο της αλήθειας

Πως μπορεί να ελεγχθεί εάν οι γνώσεις μας συμφωνούν με τα απεικονιζόμενα αντικείμενα, εάν οι κρίσεις μας είναι αληθείς ή εσφαλμένες; Εδώ πρόκειται για το ζήτημα του κριτηρίου (της λυδίας λίθου) της αλήθειας. Οι περισσότεροι εκπρόσωποι της προμαρξιστικής φιλοσοφίας προσπαθούσαν να ελέγξουν την αλήθεια ή τη μη αλήθεια των γνώσεων μέσω της ίδιας της νόησης. Αναζητούσαν επομένως το κριτήριο της αλήθειας στη σφαίρα της συνείδησης. Για παράδειγμα, μερικοί φιλόσοφοι (Descartes, Spinoza) έβλεπαν το κριτήριο της αλήθειας στο προφανή, στο πρόδηλο (μεγάλη βεβαιότητα, γενικά ισχύουσα γνώση). Σύμφωνα μ' αυτή τη θέση ισχύουν ως αληθή όλα ό,τι είναι προφανή, αυτό που μπορούμε να κατανοήσουμε καθαρά και με σαφήνεια. Άλλοι φιλόσοφοι (όπως ο Kant) ήταν της άποψης ότι κριτήριο της αλήθειας είναι η απουσία λογικών αντιφάσεων. Στη κριτική όλων των προσπαθειών να λυθεί αυτό το πρόβλημα, ο Marx γράφει στη δεύτερη θέση για τον Φόιερμπαχ: «Το ζήτημα, αν η ανθρώπινη νόηση μπορεί να κατακτήσει την αντικειμενική (gegenständliche) αλήθεια δεν είναι ζήτημα θεωρίας, είναι πρακτικό ζήτημα. Στην πράξη πρέπει ο άνθρωπος ν' αποδείξει την αλήθεια, δηλαδή την πραγματικότητα και τη δύναμη, το εντεύθεν (Diesseitigkeit) της νόησής του. Η διαμάχη για την πραγματικότητα ή τη μη πραγματικότητα της απομονωμένης από την πράξη νόησης είναι καθαρά σχολαστικό ζήτημα.»[39].

Το αντικειμενικό κριτήριο της αλήθειας είναι η πράξη ως υλική δραστηριότητα στην οποία αντιπαρατίθενται οι ιδέες με την αντικειμενική πραγματικότητα. Στην πρακτική δραστηριότητα υποβάλλουμε τη γνώση μας σε έναν έλεγχο με βάση την αντικειμενική πραγματικότητα με το να χρησιμοποιούμε τη γνώση μας κατά τη συνειδητή αλλαγή της πραγματικότητας. Για παράδειγμα, στο πείραμα και στη βιομηχανία χρησιμοποιούμε γνώσεις των φυσικών επιστημών, ώστε να παράγουμε συγκεκριμένες φυσικές διαδικασίες με βάση τις δικές τους συνθήκες και να τις εφαρμόζουμε για ανθρώπινους σκοπούς. Αν μια δραστηριότητα έχει επιτυχία, τότε αυτό αποδεικνύει την αλήθεια των γνώσεων εκείνων, που βασίζονται στη δραστηριότητα. Ό,τι ισχύει για την πρακτική αλλαγή της φύσης, αληθεύει αξιωματικά και για την ανθρώπινη κοινωνία. Ανατρέποντας το επαναστατικό εργατικό κίνημα την κυριαρχία του κεφαλαίου και οικοδομώντας πρακτικά το σοσιαλισμό, υποβάλλει τις γνώσεις του σ' έναν αντικειμενικό έλεγχο.

Στην αστική φιλοσοφία, αναφορικά με το κριτήριο της αλήθειας, επικρατεί μια υποκειμενική θέση. Έτσι, ο εμπειριοκριτικισμός ανέπτυξε την «αρχή της οικονομίας της σκέψης» σύμφωνα με την οποία αληθές είναι αυτό που μπορεί να το σκεφθεί κανείς πιο οικονομικά, πιο απλά. Οι κονβενσιοναλιστές (συμβατικοί) (μεταξύ αυτών ο Henri Poincaré) υποστήριζαν ότι η αλήθεια βασίζεται πάνω στη συμφωνία, στη σύμβαση (convention). Σύμφωνα μ' αυτή την αντίληψη αληθινό είναι αυτό στο οποίο έχουμε συμφωνήσει. Συχνά συναντάμε επίσης τη θέση ότι η αλήθεια φαίνεται στη συμφωνία όλων (consensus omnium). Έτσι, η «κοινή γνώμη» εγείρεται σε λυδία λίθο για το τι είναι ορθό και τι εσφαλμένο. Στις θρησκείες ισχύει ως κριτήριο η επίκληση σε μια αυθεντία. Έτσι, ένα ισχυρισμός θεωρείται αληθής επειδή στέκεται στη Βίβλο. Όλες αυτές οι αντιλήψεις έχουν ένα κοινό χαρακτηριστικό στοιχείο: την αξίωση, η αλήθεια ή το εσφαλμένο της νόησης, να ελέγχεται στη σφαίρα της ίδιας της νόησης, δηλαδή, εδώ πρόκειται για την κατασκευή ενός υποκειμενικού κριτηρίου της αλήθειας. Ο σκεπτικισμός, τέλος, ισχυρίζεται, ότι δεν μπορεί να υπάρξει κριτήριο της αλήθειας, ότι η αλήθεια δεν μπορεί να διαπιστωθεί, γι' αυτό πρέπει να αμφισβητούνται όλα.

Στις αγγλοσαξονικές χώρες κυρίως, μέχρι σήμερα μεγάλη επιρροή έχουν οι αντιλήψεις του πραγματισμού. Η φιλοσοφία αυτή συγγενεύει με τα φιλοσοφικά ρεύματα του θετικισμού και της φιλοσοφίας της ζωής και φέρει έναν υποκειμενικό-ιδεαλιστικό χαρακτήρα. Ο πραγματισμός αναπτύχθηκε στις ΗΠΑ από τον William

James και τον John Dewey και κηρύσσει ως κριτήριο της αλήθειας την ωφελιμότητα. Αληθή είναι όλα αυτά, γράφει ο James, που για το μεμονωμένο άτομο για συγκεκριμένους λόγους αποδείχονται καλά, αυτά που πιστεύεται ότι για εκείνον είναι καλά, ωφέλιμα. Εδώ πρόκειται επίσης για μια υποκειμενική θέση. Το προσωπικό συμφέρον, η επιτυχία του μεμονωμένου ατόμου, το ατομικό όφελος, είναι αποφασιστικά για το εάν μια σκέψη, μια γνώση, θεωρία κτλ είναι αληθής ή εσφαλμένη. Έτσι, υπάρχει επίσης ο ισχυρισμός ότι η θρησκεία είναι αληθής γιατί φέρει όφελος.

Αστοί ιδεολόγοι καταλογίζουν συχνά στο μαρξισμό, ότι αυτός, με την αντίληψή του περί πράξης ως το ύψιστο κριτήριο της αλήθειας, υιοθετεί τις θέσεις του πραγματισμού. Στην πραγματικότητα όμως η υλιστική διαλεκτική και ο πραγματισμός έχουν μια διαμετρικά αντίθετη θέση. Για την πρώτη, η γνώση είναι αληθής τότε, όταν αυτή συμφωνεί με το γεγονός, το συμβάν, την πραγματικότητα. Η πράξη είναι εκείνη που μπορεί να επιβεβαιώσει αυτή τη συμφωνία και επομένως την αλήθεια. Για τον πραγματισμό αντίθετα, η γνώση είναι αληθής, όταν αυτή φέρει όφελος, ανεξάρτητα απ' το εάν συμφωνεί ή όχι με την αντικειμενική πραγματικότητα.

Επειδή κατά την πράξη έχουμε να κάνουμε με κοινωνική δραστηριότητα, δεν είναι αναγκαίο για τον μεμονωμένο άνθρωπο να ελέγχεται εκ νέου η αλήθεια κάθε γνώσης της δικής του δραστηριότητας, όταν αυτό έχει ήδη γίνει ήδη από άλλους. Ο Lenin παρατηρεί πάνω σ' αυτό: «... η πρακτική του ανθρώπου και της ανθρωπότητας είναι ο έλεγχος, το κριτήριο της αντικειμενικότητας της γνώσης»[40].

Η πράξη είναι το αποφασιστικό και ύψιστο κριτήριο της αλήθειας. Στο προτσές της γνώσης, κυρίως στον τομέα της επιστήμης, χρησιμοποιούνται επίσης και άλλα κριτήρια για τον έλεγχο της ορθότητας των κρίσεων, αν και δε συνάγονται όλα από την πράξη, για παράδειγμα, λογικά κριτήρια (συμφωνία κρίσεων με ασφαλείς θεμελιώδεις κρίσεις ενός θεωρητικού συστήματος, λογική απουσία αντιφάσεων κ.ά.). Για αυτό μπορούμε να στηριχθούμε πάνω στην ισχύ της απόδειξης των λογικών κριτηρίων, επειδή οι νόμοι και οι κανόνες της λογικής σκέψης έχουν ελεγχθεί στη συνολική πορεία της κοινωνικής πρακτικής των ανθρώπων και μ' αυτό τον τρόπο μπορούν να προσλάβουν αξιωματικό χαρακτήρα.

Προκύπτει το ερώτημα, εάν η πράξη μπορεί να επιβεβαιώσει ή ακόμη και να διαψεύσει την ορθότητα των γνώσεών μας μια για πάντα, ολοκληρωτικά, απόλυτα και τελειωτικά. Το ερώτημα αυτό πρέπει να απαντηθεί αρνητικά, γιατί η ίδια η πράξη φέρει ιστορικό χαρακτήρα, βρίσκεται σε διαρκή εξέλιξη. Η ιστορία της επιστήμης προσφέρει πολυάριθμα παραδείγματα για αυτό τον σχετικό χαρακτήρα της πράξης ως κριτήριο της αλήθειας. Έτσι, ο Engels παρατηρεί ότι το σύστημα του Copernicus υπήρχε ως υπόθεση για τριακόσια χρόνια, μέχρι που ο γάλλος αστρονόμος Jean Josef Leverrier υπολόγισε από τα δεδομένα αυτού του συστήματος την αναγκαιότητα της ύπαρξης και τον τόπο ενός μέχρι τότε άγνωστου πλανήτη και στη συνέχεια αυτός - αργότερα ονομάστηκε Ποσειδώνας - βρέθηκε πραγματικά το 1846 από τον Johan Gottfried Galle[41]. Επίσης, οι μη ευκλείδειες γεωμετρίες που αναπτύχθηκαν από τους Gauß, Lobatschewski και Riemann έπρεπε να περιμένουν για μεγάλο διάστημα, όπως επίσης η θεωρία της σχετικότητας του Albert Einstein, έως ότου επιβεβαιωθούν στην πράξη (πείραμα).

Η πράξη επομένως ως κριτήριο της αλήθειας φέρει σχετικό χαρακτήρα, ταυτόχρονα όμως και απόλυτο. Και σ' αυτή τη σχέση δεν μπορούν το σχετικό και το απόλυτο στοιχείο να αντιπαρατίθενται μεταξύ τους. Η κοινωνική πράξη είναι σε θέση να επιβεβαιώσει την αλήθεια των γνώσεών μας μ' έναν τέτοιο βαθμό ασφάλειας, που να είμαστε σε θέση στην πρακτική μας δραστηριότητα να βασιστούμε σ' αυτήν. «... το κριτήριο αυτό είναι τόσο “απροσδιόριστο”, γράφει ο Lenin, «ώστε να μην επιτρέπει στις γνώσεις του ανθρώπου να μετατραπούν σε “απόλυτο” και ταυτόχρονα τόσο προσδιορισμένο, ώστε να μπορεί κανείς να διεξάγει ανελέητα αγώνα ενάντια σ' όλες τις παραλλαγές του ιδεαλισμού και του αγνωστικισμού»[42].

4. ΜΕΘΟΔΟΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΓΝΩΣΗΣ

Η γνωσιοθεωρία πρέπει να βλέπει το αντικείμενό της ιστορικά, ερευνώντας και γενικεύοντας τη γένεση

και την εξέλιξη της γνώσης, την μετάβαση από τη μη γνώση στη γνώση. Η κατανόηση είναι ένα προτσές στη πορεία του οποίου οικειοποιούμαστε όλο και καλύτερα το αντικείμενο. Το προτσές αυτό πραγματοποιείται μέσω της επίδρασης των νομοτελειών της υλιστικής διαλεκτικής. Η γνώση αυτών των νομοτελειών και ο συνειδητός μεθοδολογικός χειρισμός τους αποτελεί ουσιαστική προϋπόθεση για μια προσανατολισμένη στο στόχο μεθοδική γνώση.

Στο επιστημονικό προτσές της γνώσης χρησιμοποιούνται πάρα πολλές μέθοδοι και τρόποι, όπως για παράδειγμα η παρατήρηση και το πείραμα, η αφαίρεση και η γενίκευση, η επαγωγή και η απαγωγή (ή παραγωγή) κτλ. Στη συνέχεια θα εξετάσουμε τις μεθόδους εκείνες που επεξεργάστηκαν από τους κλασικούς του μαρξισμού σε σύνδεση με τη διαλεκτική του Hegel και σε σχέση με την ανάλυσή τους για τα κοινωνικά προτσές: την άνοδο / ανέλιξη από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο καθώς και την ενότητα λογικού και ιστορικού.

Η άνοδος από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο

Κατά την άνοδο από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο πρόκειται για τη θεωρητική οικειοποίηση του αντικειμένου στους γενικούς, αναγκαίους και ουσιαστικούς του προσδιορισμούς / καθορισμούς. Για το λόγο αυτό σημαντικός είναι ο τρόπος της επιστημονικής γνώσης με τον οποίο πραγματοποιείται η απαίτηση για καθολικότητα της ανάλυσης.

Ήδη πριν από τον Marx, ο Hegel είχε εξετάσει τη διαλεκτική σχέση αφηρημένου και συγκεκριμένου. Εξαιτίας του ιδεαλισμού του όμως, ταύτιζε την άνοδο της γνώσης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο με το προτσές γέννησης του συγκεκριμένου. Σ' αυτή την ιδεαλιστική μυστικοποίηση έκανε κριτική ο Marx και έγινε υπέρβασή της. Ο Marx παρατηρεί ότι «ο Hegel έπεσε στην αυταπάτη να αντιλαμβάνεται το πραγματικό σαν αποτέλεσμα της σκέψης που η ίδια συνθέτει τον εαυτό της, εμβαθύνει στον εαυτό της, ενώ η μέθοδος της ανέλιξης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο αποτελεί μόνο τον τρόπο με τον οποίο η σκέψη οικειοποιείται το συγκεκριμένο, το αναπαράγει ως ένα πνευματικό συγκεκριμένο. Σε καμιά περίπτωση δεν αποτελεί, όμως, τη διαδικασία γέννησης του ίδιου του συγκεκριμένου»[43].

Αφηρημένο και συγκεκριμένο είναι προσδιορισμοί που δεν σχετίζονται μόνο με το ανθρώπινο προτσές της γνώσης. Η αντικειμενική πραγματικότητα, που απεικονίζεται στη συνείδησή μας και υπάρχει έξω από αυτήν, είναι η ίδια αφηρημένη και συγκεκριμένη. Γι' αυτό ο Lenin, αναφορικά με τη φύση, έγραψε ότι αυτή «είναι και συγκεκριμένη, και αφηρημένη, και φαινόμενο, και ουσία, και στιγμή, και σχέση»[44].

Τι σημαίνει συγκεκριμένο στην αντικειμενική πραγματικότητα; Με την έννοια συγκεκριμένο κατανοούμε το αντικείμενο στην ενότητα των πλευρών και των καθορισμών του. «Το συγκεκριμένο είναι συγκεκριμένο γιατί αποτελεί τη συνόψιση πολλών καθορισμών, αποτελεί δηλαδή ενότητα του πολλαπλού»[45]. Έτσι για παράδειγμα, το σύστημα των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής έχει, όπως και κάθε άλλο φαινόμενο, μια ποικιλία στοιχείων, πλευρών, σχέσεων κτλ (εμπόρευμα, χρήμα, κεφάλαιο). Υπάρχει μόνο ως σύνολο αυτών των στοιχείων, πλευρών κτλ, που όλα αυτά συνδέονται και αλληλεπιδρούν μεταξύ τους.

Το αφηρημένο, αντίθετα, είναι ένας μεμονωμένος προσδιορισμός / καθορισμός, πλευρά ή ένα μεμονωμένο στοιχείο του όλου. Κατ' αυτό τον τρόπο σχηματίζει την αντίθεση προς το συγκεκριμένο. Έτσι για παράδειγμα, μια μεμονωμένη εμπορευματική σχέση, αναφορικά με το συνολικό σύστημα των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, αποτελεί ένα αφηρημένο. Το καθήκον της επιστημονικής γνώσης βρίσκεται στη θεωρητική αναπαραγωγή του συγκεκριμένου ως ολότητα των καθορισμών του.

Ο Marx στην ανάλυσή του της μεθόδου της πολιτικής οικονομίας έδειξε, πως πραγματοποιείται το συγκεκριμένο, το οποίο υπάρχει στην πραγματικότητα[46]. Οι οικονομολόγοι του 17ου αιώνα, διαπιστώνει ο Marx, ξεκινούσαν πάντα με τη γνώση του ζωντανού όλου, για παράδειγμα με τον πληθυσμό, το έθνος, το

κράτος κτλ. Ξεκινούσαν επομένως από μια παράσταση αυτού του όλου, στην οποία δεν περιλαμβανόταν ακόμη τα διάφορα οικονομικά φαινόμενα, όπως ο πληθυσμός και ο χωρισμός του σε τάξεις κτλ στις σχέσεις αλληλεπίδρασής τους. Γι' αυτό ο Marx σ' αυτό το πλαίσιο έκανε λόγο για μια «χαοτική παράσταση του όλου», δείχνοντας ότι αυτό το συγκεκριμένο όλο, για παράδειγμα ο πληθυσμός, δεν μπορεί να κατανοηθεί αν δεν γνωρίζει κανείς τί είναι οι τάξεις από τις οποίες αυτός αποτελείται. Οι τάξεις αυτές δεν μπορούν επίσης με τη σειρά τους να κατανοηθούν αν δεν γνωρίζει κανείς τα στοιχεία από τα οποία αποτελούνται, τη μισθωτή εργασία και το κεφάλαιο. Το κεφάλαιο και η μισθωτή εργασία δεν μπορούν πάλι να κατανοηθούν όσο διάστημα δεν έχει ξεκαθαριστεί τί είναι η τιμή, το χρήμα, η αξία. Έτσι, αποδεικνύεται ως αναγκαίο, από την παράσταση του όλου να φτάνει κανείς σε όλο και πιο απλούς καθορισμούς, δηλαδή, ότι πρέπει αρχικά να αναλυθεί η «χαοτική παράσταση του όλου».

Η ανάλυση δεν συρρικνώνεται σε έναν απλό διαμελισμό, τεμαχισμό του όλου. Πολύ περισσότερο, η ανάλυση πρέπει να κατανοηθεί σαν ένα προτσές κίνησης της νόησης από την αισθητηριακά-συγκεκριμένη αντίληψη και παράσταση προς τις καθορισμένες αφαιρέσεις. Αυτές αποτελούν την απεικόνιση μεμονωμένων πλευρών, στοιχείων ή σχέσεων του όλου, και μ' αυτή την έννοια περιγράφουν μια γνώση της πραγματικότητας, η οποία είναι ακόμη μονόπλευρη και μη πλήρης. Αφετέρου, η απόκτηση αυτών των αφαιρέσεων αποτελεί μια αναγκαία βαθμίδα στο προτσές της γνώσης, διότι έτσι δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για τη νοητική αναπαραγωγή του συγκεκριμένου.

Η πρώτη φάση της γνώσης του συγκεκριμένου βρίσκεται επομένως στην άνοδο από την «χαοτική παράσταση του όλου» προς το αφηρημένο, προς τη νοητική σταθεροποίηση των μεμονωμένων πλευρών αυτού του όλου. Σ' αυτό το (αναλυτικό) προτσές τεμαχίζεται η ολική παράσταση σ' ένα πλήθος αφηρημένων προσδιορισμών, οι οποίοι απεικονίζουν (αισθητηριακά αντιληπτά, εμπειρικά διαπιστωμένα) φαινόμενα και σχέσεις του συγκεκριμένου όλου. Γι' αυτό ο Marx κάνει λόγο για «πρώτο δρόμο», στην πορεία του οποίου «η όλη παράσταση εξαϋλώθηκε σε αφηρημένους προσδιορισμούς»^[47].

Αυτή η άνοδος από το αισθητηριακά συγκεκριμένο προς το αφηρημένο δεν αρκεί επομένως ακόμη για τη γνώση του αντικειμένου. Μ' αυτό τον τρόπο δεν μπορεί ακόμη να αποκαλυφθεί και να παρασταθεί αντίστοιχα η πραγματική του κίνηση. Γι' αυτό το προτσές της γνώσης πρέπει να συνεχίσει την άνοδό του από το αφηρημένο στο νοητικά συγκεκριμένο. Αυτή είναι η δεύτερη φάση της γνώσης του πραγματικού συγκεκριμένου.

Μια γνώση είναι επομένως συγκεκριμένη τότε, όταν αναπαράγει θεωρητικά το αντικείμενό της ως ενότητα του πολλαπλού, όταν λαμβάνει υπόψη τις πλευρές και τα στοιχεία του στις ουσιαστικές τους συνάφειες. Εδώ, η αλληλοσυσχέτιση αυτών των προσδιορισμών στη νόηση, πρέπει να απεικονίζει κατάλληλα την πραγματική συνάφεια των πλευρών και των στοιχείων του πραγματικού συγκεκριμένου.

Η μετάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο λαμβάνει χώρα με τη βοήθεια της σύνθεσης, όπου όμως σημαντικό ρόλο παίζει επίσης και η ανάλυση. Γενικά, δεν είναι ορθό να αντιπαρά τίθενται μεταξύ τους μεταφυσικά η ανάλυση και η σύνθεση. Με την έννοια σύνθεση κατανοούμε εκείνη τη μεθοδική ενέργεια, η οποία άρει ξανά το νοητικό τεμαχισμό του αντικειμένου, που επιτεύχθηκε στο προτσές της ανάλυσης, παριστάνοντας έτσι μια ιδεατή αναπαραγωγή του όλου στην ολότητα των πλευρών και των σχέσεών του. Το αντικείμενο μπορεί τώρα να κατανοηθεί σαν ένα όλο με τον πλήρη πλούτο των πολλαπλών προσδιορισμών του, σαν μια εσωτερική αντιφατική ενότητα αντιθέτων. Ως αποτέλεσμα της σύνθεσης, οι μεμονωμένες αφηρημένες παραστάσεις τίθενται νοητικά στις ίδιες σχέσεις, όπως αυτές υπάρχουν μεταξύ των αντικειμενικά-πραγματικών συστατικών στοιχείων, πλευρών, ιδιοτήτων κτλ του αντικειμένου. Αυτό σημαίνει ότι η θέση και οι λειτουργίες των μεμονωμένων συστατικών στοιχείων καθορίζονται στο συνολικό πλαίσιο του αντικειμένου.

Η ανάλυση και η σύνθεση παριστάνουν επομένως μια διαλεκτική ενότητα αντίθετων μεθόδων, οι οποίες διαπερνούν η μια την άλλη αμοιβαία και προϋποθέτουν η μια την άλλη σε όλες τις φάσεις του προτσές

της γνώσης. Οι κλασικοί του μαρξισμού τόνιζαν επανειλημμένα ότι για την επιστημονική γνώση είναι αναγκαίο να δίνεται προσοχή σ' αυτή την ενότητα. Ο Engels στα «Σχήματα του κόσμου» στην κριτική του προς τον Dühring παρατηρεί ότι «η νόηση συνίσταται τόσο στην ανάλυση των αντικειμένων της συνείδησης στα στοιχεία τους όσο και στην ενοποίηση των ομογενών στοιχείων σε μια ενότητα»[48]. Ο Lenin περιλαμβάνει επίσης στα «Στοιχεία της διαλεκτικής» την συνένωση της ανάλυσης και της σύνθεσης[49]. Σ' αυτήν βλέπει επομένως ουσιαστικά στοιχεία της διαλεκτικής σκέψης.

Κάθε αφαίρεση, που εισέρχεται στη νοητική αναπαραγωγή του πραγματικού συγκεκριμένου, πιάνει μόνο ένα μέρος, μια στιγμή της πραγματικότητας. Γι' αυτό οι αφαιρέσεις παραμένουν μονόπλευρες στο βαθμό που είναι απομονωμένες από άλλους προσδιορισμούς και παρμένες ως τέτοιες για τον εαυτό τους. Μόνο στη σωστή τους συνάφεια οι αφαιρέσεις σχηματίζουν τη νοητική αποκατάσταση του συγκεκριμένου, το θεωρητικά οικειοποιημένο συγκεκριμένο. Έτσι, κάθε προσδιορισμός, που εισέρχεται σ' αυτό το θεωρητικό σύστημα, χάνει τον αφηρημένο χαρακτήρα του με την έννοια της μονομέρειας.

Η άνοδος από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο αποδεικνύεται επομένως, όπως διαπιστώνει ο Marx, σαν ο ειδικός τρόπος της επιστήμης για την οικειοποίηση του κόσμου από τον άνθρωπο: «Το όλο, όπως εμφανίζεται στο κεφάλι σαν ένα σύνολο από σκέψεις, είναι ένα προϊόν του σκεπτόμενου νου ο οποίος οικειοποιείται τον κόσμο με το μοναδικό δυνατό τρόπο, έναν τρόπο που είναι διαφορετικός από την τεχνητή, θρησκευτική, πρακτικο-πνευματική οικειοποίηση αυτού του κόσμου»[50].

Παρέκβαση: Ο συγκεκριμένος χαρακτήρας της αλήθειας

Σημείωση: Η υποενότητα τούτη αποτελεί παρέκβαση με την έννοια ότι ανήκει στην προηγούμενη ενότητα, κρίνουμε όμως σκόπιμο να την παρεμβάλλουμε εδώ, επειδή συνδέεται άμεσα με την μέθοδο της ανόδου από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, χωρίς την κατανόηση της οποίας δεν μπορεί να κατανοηθεί επαρκώς και η συγκεκριμενότητα ή αλλιώς ο συγκεκριμένος χαρακτήρας της αλήθειας.

Η άνοδος από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο ανταποκρίνεται στην απαίτηση της διαλεκτικής μεθόδου ότι η αλήθεια είναι πάντα συγκεκριμένη. Αυτό έχει τονιστεί πολλές φορές από τον Lenin επικαλούμενος τον Hegel. Αυτός είχε ήδη διαπιστώσει, ότι «αν το αληθινό είναι αφηρημένο, τότε αυτό δεν είναι αληθινό. Το συνετό ανθρώπινο λογικό επιζητεί το συγκεκριμένο»[51].

Απαίτηση για συγκεκριμενοποίηση της αλήθειας σημαίνει, ότι κατά την κατανόηση του αντικειμένου δεν πρέπει να παραμένει κανείς στη διαπίστωση των αφηρημένων προσδιορισμών του. Μια αλήθεια είναι συγκεκριμένη τότε, όταν πρόκειται για μια γνώση, η οποία συλλαμβάνει το αντικείμενό της με όλο τον πλούτο, όσο το δυνατό όλες τις πλευρές, τα στοιχεία, τις σχέσεις και τις διαμεσολαβήσεις / διασυνδέσεις του. Μόνο η συγκεκριμένη ανάλυση της συγκεκριμένης κατάστασης και η όσο το δυνατό ολόπλευρη σύλληψη του αντικειμένου μπορεί να μας δώσει μια πιστή προς την αλήθεια εικόνα της πραγματικότητας. Σύμφωνα με τον Lenin: «Για να γνωρίσουμε πραγματικά ένα αντικείμενο πρέπει να συμπεριλάβουμε, να μελετήσουμε όλες τις πλευρές του, όλες τις διασυνδέσεις και τις “έμμεσες σχέσεις” του. Ποτέ δεν θα το πετύχουμε αυτό πλήρως, η απαίτηση όμως της ολόπλευρης μελέτης θα μας προφυλάξει από τα λάθη και από την αποστέωση»[52].

Την απαίτηση για «συγκεκριμενότητα της αλήθειας» μπορεί κατ' αρχή να συσχετιστεί με τις μεμονωμένες δηλώσεις και θέσεις, με την αύξηση του βαθμού της αλήθειας μέσω της «συγκεκριμενοποίησης», μέσω της ακριβέστερης σύλληψης των όρων και των ορίων της. Όσο πληρέστερα και ακριβέστερα αντανακλώνται σε μια δήλωση (πρόταση) οι ποικίλες συνάφειες της εξεταζόμενης προκειμένης μέσω μιας πληθώρας χρονικών, χωρικών και άλλων προσδιορισμών και οριοθετείται επακριβώς το πεδίο ισχύος της, τόσο μεγαλύτερος είναι και ο βαθμός της αλήθειας της και επομένως η χρησιμότητα και η αξιοπιστία της σαν οδηγός για την ανθρώπινη δράση. Αν αυτό δεν προσεχθεί, τότε μπορεί κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες μια αληθής δήλωση να είναι εσφαλμένη και

παραπλανητική σε μια άλλη κατάσταση, επειδή κατά τον Lenin «κάθε αλήθεια, αν την κάνεις “υπέρμετρη” (...), αν την υπερβάλεις, αν την επεκτείνεις πέρα από τα όρια της πραγματικής εφαρμογής της, μπορεί να την οδηγήσεις ως τον παραλογισμό...»[53], ότι επίσης «κάθε αφηρημένη αλήθεια καταντάει λογοκοπία, αν την εφαρμόσεις σε οποιαδήποτε συγκεκριμένη κατάσταση»[54]. Ο συγκεκριμένος χαρακτήρας της αλήθειας εκφράζεται επομένως στο ότι, η αληθής δήλωση πρέπει να συλλαμβάνει την προκείμενη με την ιστορικά κάθε φορά δυνατή μέγιστη ακρίβεια.

Η απαίτηση αυτή δεν είναι σημαντική μόνο για τη γνώση των κοινωνικών συναφειών, αλλά και για την έρευνα των φυσικών φαινομένων. Η ιστορία των φυσικών επιστημών μάς προσφέρει πολυάριθμα παραδείγματα για το πως συγκεκριμένες δηλώσεις καθορίστηκαν επακριβέστερα από την περεταίρω πρόοδο της γνώσης και οι σχετικές προκείμενες έγιναν ακριβέστερες. Ο Engels το εξηγεί αυτό ιδιαίτερα παραστατικά στο παράδειγμα του νόμου του Boyle[55], στην αρχική διατύπωση του οποίου ($pV = \text{σταθερό}$) έπρεπε αργότερα να συμπεριληφθεί η επιρροή της περιοχής των θερμοκρασιών, το είδος και η πυκνότητα του αερίου κτλ. Κάτι ανάλογο συνέβη και με τη θέση του Copernicus ότι ο ήλιος βρίσκεται στο κέντρο των κυκλικών τροχιών των πλανητών, ή με την άποψη του Newton ότι η μάζα ενός σώματος είναι μέγεθος εντελώς αμετάβλητο. Η πρόοδος της γνώσης στις περιπτώσεις που αναφέρθηκαν βρίσκονταν πάντα στο ότι μέσω επιπρόσθετων, περιοριστικών προσδιορισμών «συγκεκριμενοποιήθηκαν» οι αρχικές δηλώσεις -που ασφαλώς έχουν ιστορική δικαίωση και σχετική αλήθεια.

Ακόμη, «συγκεκριμενότητα της αλήθειας» με μια διευρυμένη και περιεκτική έννοια σημαίνει, την πλήρη και ολόπλευρη σύλληψη ενός ολόκληρου τομέα αντικειμένων σ' ένα σύστημα δηλώσεων, σε μια θεωρία. Για την ορθή αντανάκλαση ενός σύνθετου / πολύπλοκου αντικειμένου δεν αρκούν πλέον οι μεμονωμένες δηλώσεις, επειδή αυτές συλλαμβάνουν πάντα μόνο ορισμένες, μεμονωμένες πλευρές ή μέρη αυτού του αντικειμένου. Για να γίνει κατανοητή η ποικιλομορφία των συναφειών, πρέπει να δομηθεί ένα σύστημα δηλώσεων ως ένα ταξινομημένο όλο, η εσωτερική δομή του οποίου θα απεικονίζει ταυτόχρονα τις αντικειμενικά υφιστάμενες σχέσεις μ' έναν συγκεκριμένο τρόπο, αντιστοιχίζοντας τις δηλώσεις σε μια τάξη και τονίζοντας σ' αυτήν τις ουσιαστικές συνάφειες. Μ' αυτή την έννοια ο Lenin έκανε λόγο για το ότι: «Η διδασκαλία του Marx είναι παντοδύναμη γιατί είναι σωστή»[56] ή αληθής, επειδή αυτή αντανakλά τις ουσιαστικές, τις βασικές σχέσεις της κοινωνικής ζωής και παρέχει μια αξιόπιστη συνολική εικόνα της κοινωνικής εξέλιξης.

Μεταξύ του βαθμού της αλήθειας μιας θεωρίας και των μεμονωμένων δηλώσεων (προτάσεων) υπάρχουν αμοιβαίες συνάφειες. Ναι μεν ο βαθμός της αλήθειας των δηλώσεων αποτελεί το βασικό εκείνο στοιχείο, για τη διαπίστωση του οποίου δεν είναι αρχικά αναγκαία μια θεωρία, όμως η αλήθεια κάθε δήλωσης εξαρτάται επίσης από την σαφήνεια των χρησιμοποιούμενων εννοιών και επομένως από το εννοιολογικό σύστημα που αποτελεί τη βάση της, το οποίο δομείται με τη βοήθεια και άλλων δηλώσεων, και ο βαθμός ασφάλειας της δήλωσης αυξάνεται με την ένταξή του σ' ένα σύστημα δηλώσεων, το οποίο μπορεί να ελεγχθεί με άλλους δοκιμασμένους τρόπους. Αντίστροφα, το περιεχόμενο της αλήθειας μιας θεωρίας καθορίζεται από τους βαθμούς αλήθειας των δηλώσεων που περιέχονται σ' αυτήν, ιδιαίτερα από το βάθος και την πληρότητα των ουσιαστικών γνώσεων των μερών από τα οποία αποτελείται. Μ' αυτή την έννοια ο Lenin γράφει ότι «δεν μπορούμε ν' αφαιρέσουμε ούτε μια βασική πρόταση, ούτε ένα ουσιαστικό μέρος, χωρίς ν' απομακρυνθούμε από την αντικειμενική αλήθεια»[57].

Από τα παραπάνω προκύπτει ακόμη, ότι η απόκτηση γνώσεων, που έχουν το χαρακτήρα μιας συγκεκριμένης αλήθειας, είναι ασφαλώς ένα προτσές. Το προτσές αυτό περατώνεται πάντα μόνο σχετικά.

Λογικό και ιστορικό

Το ζήτημα σχετικά με το αφετηριακό σημείο της ανόδου από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο το απάντησε ο Engels στην κριτική εκτίμησή του για το έργο του Marx «Κριτική της πολιτικής οικονομίας», ως εξής: «Με ό,τι αρχίζει αυτή η ιστορία, μ' αυτό πρέπει ν' αρχίσει και η πορεία της σκέψης και η

παραπέρα συνέχισή της δε θα είναι τίποτε άλλο, από το καθρέφτισμα της ιστορικής πορείας σε αφηρημένη και θεωρητικά συνεπή μορφή. Ένα διορθωμένο καθρέφτισμα, διορθωμένο όμως σύμφωνα με τους νόμους που μας προσφέρει η ίδια η πραγματική ιστορική πορεία, όπου το καθετί μπορεί να εξεταστεί στο σημείο ανάπτυξης της πλήρους ωριμότητάς του, της κλασικής του μορφής»[58].

Η αρχή που αναφέρθηκε είναι η ενότητα ιστορικού και λογικού. Με την έννοια «ιστορικό» κατανοείται εδώ η χρονική ακολουθία των βαθμίδων εξέλιξης τού προς διερεύνηση αντικειμένου από τη γέννησή του μέχρι το παρόν, με όλη την ποικιλία των πλευρών του, των μορφών εμφάνισης κτλ. Σε αντίθεση μ' αυτό, η έννοια «λογικό» αποτελεί συνώνυμο για τη νομοτέλεια της εξέλιξης του αντικειμένου ή του φαινομένου. Εδώ δεν πρόκειται για τις συμπτώσεις ή το ανεπανάληπτο της Ιστορίας, αλλά για τη βασική γραμμή της εξέλιξης, για την «εσωτερική λογική» της εξέλιξης του αντικειμένου.

Αντίστοιχα, με αυτά τα δυό στοιχεία στην εξέλιξη των πραγμάτων και των φαινομένων, διακρίνουμε δυό μεθόδους για την εξέταση αυτής της εξέλιξης, την ιστορική και τη λογική μέθοδο. Ο Engels όρισε τη συνάφεια ανάμεσα στις δυό μεθόδους ως εξής: «Ο [λογικός τρόπος προσέγγισης] στην πραγματικότητα δεν είναι τίποτε άλλο, παρά ο ιστορικός τρόπος απαλλαγμένος από την ιστορική μορφή και από τις ενοχλητικές συμπτώσεις»[59]. Αυτή όμως η συσχέτιση δεν σημαίνει ότι οι δυό μέθοδοι είναι ταυτόσημες. Με την ιστορική μέθοδο εξετάζεται η ιστορία του αντικειμένου με όλη την πολυμορφία των ιστορικών μορφών εμφάνισής του. Εδώ συλλαμβάνονται όλα τα ιστορικά γεγονότα με τον συγκεκριμένο πλούτο τους, με όλες τις ιδιαιτερότητες, τις συμπτώσεις, τις κινήσεις ζιγκ-ζακ κτλ. Η μορφή αυτή φαινομενικά έχει το πλεονέκτημα της μεγαλύτερης σαφήνειας με το να γίνεται κατανοητή η πραγματική εξέλιξη του αντικειμένου.

Όπως παρατηρεί ο Engels μ' αυτό τον τρόπο η ιστορική μέθοδος στην καλύτερη περίπτωση θα γινόταν εξαιρετικά απλοϊκή. Στην πραγματικότητα η ιστορική μέθοδος δεν επαρκεί για να αποκαλυφθεί η αντικειμενική νομοτέλεια στην εξέλιξη του αντικειμένου, επειδή η έρευνα θα έπρεπε να ακολουθήσει παράλληλους και πλάγιους δρόμους και έτσι θα ήταν κανείς υποχρεωμένος να συμπεριλάβει πολύ υλικό δευτερεύουσας σημασίας. Για το λόγο αυτό ο Marx κατά την παρουσίασή του τού καπιταλισμού χρησιμοποιεί τη λογική μέθοδο. Δεν ξεκινά επομένως την εξέτάσή του από την πρωταρχική συσσώρευση του κεφαλαίου, αλλά από το εμπόρευμα, με την απλή εμπορευματική παραγωγή και κυκλοφορία και από δω ακολουθώντας μια ανοδική πορεία συνεχίζει με την ανάλυση του χρήματος και του κεφαλαίου. Αφότου κατόρθωσε να ερμηνεύσει μ' αυτό τον τρόπο την ουσία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, ήταν επίσης δυνατό να διαφωτίσει το μυστικό της πρωταρχικής συσσώρευσης του κεφαλαίου.

Με τη λογική μέθοδο αναπαράγεται νοητικά η πραγματική εξέλιξη απ' τη σκοπιά της υψηλότερης βαθμίδας αυτής της εξέλιξης. Όπως η ανατομία του ανθρώπου είναι το κλειδί για την ανατομία του πιθήκου, έτσι και η οικονομία της αστικής κοινωνίας δίνει το κλειδί για την κατανόηση της αρχαίας και της φεουδαρχικής κοινωνίας[60]. Η λογική μέθοδος δεν είναι επομένως μια απλή αναπαράσταση του ιστορικού προτύπου. Είναι όμως σε θέση να πιάσει την ουσία του ιστορικού, χωρίς τα επουσιώδη, τα δευτερεύοντα και τις συμπτώσεις, σε «καθαρή μορφή». Εδώ βρίσκεται η μεγάλη της σημασία για την επιστήμη. Κατά τον Lenin: «Η έννοια (η γνώση) στο Είναι (στα άμεσα φαινόμενα) αποκαλύπτει την ουσία (...) -τέτοια πραγματικά είναι η γενική πορεία όλης της ανθρώπινης γνώσης (όλης της επιστήμης) γενικά. Τέτοια είναι η πορεία και της φυσιογνωσίας και της πολιτικής οικονομίας (...) Στη λογική η ιστορία της σκέψης πρέπει, γενικά, να συμπίπτει με τους νόμους της νόησης»[61].

Σημειώσεις και παραπομπές

[1] Φρίντριχ Ένγκελς: *Ο Λουδοβίκος Φόιερμπαχ και το τέλος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας*, σ. 80, εκδ. Προσκήνιο, Αθήνα 2001

- [2] Φρίντριχ Ένγκελς: Ο ρόλος της εργασίας στην εξανθρώπιση του πιθήκου
- [3] Καρλ Μαρξ: Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα, σ. 133/134, εκδ. Γλάρος, Αθήνα 1975
- [4] Φρίντριχ Ένγκελς: Η διαλεκτική της φύσης, σ. 209, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2008
- [5] Φρίντριχ Ένγκελς: Αντι-Ντίρινγκ, σ. 47, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2006.
- [6] Βλαντίμιρ Ι. Λένιν: Οι τρεις πηγές και τα τρία συστατικά μέρη του μαρξισμού*
- [7] Β. Ι. Λένιν: Φιλοσοφικά Τετράδια, Άπαντα, τόμ. 29, σ. 177
- [8] Κ. Μαρξ: Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα, σ. 129
- [9] Β. Ι. Λένιν: Υλισμός και εμπειριοκριτικισμός, Άπαντα, τόμ. 18, σ. 63-72
- [10] ό.π., σ. 148
- [11] Καρλ Μαρξ: Το Κεφάλαιο, τόμ. 1ος, σ. 190, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978
- [12] Φ. Ένγκελς: Η διαλεκτική της φύσης, σ. 209
- [13] Κ. Μαρξ: Το Κεφάλαιο, τόμ. 1ος, σ. 530
- [14] Φ. Ένγκελς: Η διαλεκτική της φύσης, σ.163/164
- [15] Β. Ι. Λένιν: Υλισμός και εμπειριοκριτικισμός, σ. 325
- [16] ό.π., σ. 248-255
- [17] Β. Ι. Λένιν: Φιλοσοφικά Τετράδια, σ. 209
- [18] ό.π., σ. 152
- [19] ό.π., σ. 161
- [20] ό.π., σ. 131
- [21] ό.π., σ. 172
- [22] Κ. Μαρξ: Το Κεφάλαιο, τόμ. 1ος, σ. 12
- [23] Καρλ Μαρξ / Φρίντριχ Ένγκελς: Η γερμανική ιδεολογία, τόμ. 2ος, σ. 199, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1989
- [24] Κ. Μαρξ: Το Κεφάλαιο, τόμ. 1ος, σ. 113
- [25] Κ. Μαρξ: Το Κεφάλαιο, τόμ. 3ος, σ. 1004
- [26] Φ. Ένγκελς: Η διαλεκτική της φύσης, σ. 218
- [27] ό.π. σ. 41/42
- [28] Β. Ι. Λένιν: Υλισμός και εμπειριοκριτικισμός, σ. 125-149
- [29] ό.π., σ. 134

[30] ό.π., 126

[31] Φ. Ένγκελς: Αντι-Ντίρινγκ, σ. 108-122

[32] Ο σκεπτικισμός είναι μια φιλοσοφική θεωρία, που αμφισβητεί τη δυνατότητα να γνωρίσουμε την αντικειμενική πραγματικότητα. Στην πιο έσχατη μορφή του ο σκεπτικισμός μετατρέπεται σε αγνωστικισμό και μηδενισμό.

[33] Σοφιστική είναι η συνειδητή χρησιμοποίηση της λογομαχίας ή αποδείξεις με αναληθή επιχειρήματα, που έτσι ονομάζονται σοφίσματα, δηλαδή κάθε λογής τεχνάσματα, εξωτερικά καμουφλαρισμένα, που παρουσιάζονται τυπικά σαν σωστά. Τα χαρακτηριστικά επιχειρήματα των σοφιστών είναι: η απόσπαση των γεγονότων από τη σύνδεσή τους με άλλα, η χρησιμοποίηση της νομοτέλειας μιας ομάδας φαινομένων στα φαινόμενα των άλλων ομάδων, μιας ιστορικής εποχής στα γεγονότα άλλης εποχής κτλ.

[34] Β. Ι. Λένιν: Φιλοσοφικά Τετράδια, σ. 317

[35] Β. Ι. Λένιν: Υλισμός και εμπειριοκριτικισμός, σ. 104

[36] ό.π., σ. 140

[37] Φ. Ένγκελς: Η διαλεκτική της φύσης, σ. 219

[38] Φ. Ένγκελς: Αντι-Ντίρινγκ, σ. 47

[39] Καρλ Μαρξ: Θέσεις για τον Φόιερμπαχ

[40] Β. Ι. Λένιν: Φιλοσοφικά Τετράδια, σ. 193

[41] Φ. Ένγκελς: Ο Λουδοβίκος Φόιερμπαχ και το τέλος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας, σ. 82

[42] Β. Ι. Λένιν: Υλισμός και εμπειριοκριτικισμός, σ. 148

[43] Καρλ Μαρξ: Κριτική της πολιτικής οικονομίας, σ. 338, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2010

[44] Β. Ι. Λένιν: Φιλοσοφικά Τετράδια, σ. 190

[45] Κ. Μαρξ: Κριτική της πολιτικής οικονομίας, σ. 338

[46] ό.π. σ. 337-350

[47] ό.π. σ. 338

[48] Φ. Ένγκελς: Αντι-Ντίρινγκ, σ. 53

[49] Βλαντίμιρ Ι. Λένιν: Τα στοιχεία της διαλεκτικής (βλ. σημείο 7)

[50] Κ. Μαρξ: Κριτική της πολιτικής οικονομίας, σ. 339

[51] Β. Ι. Λένιν: Φιλοσοφικά Τετράδια, σ. 221

[52] Βλαντίμιρ Ι. Λένιν: Ακόμη μια φορά για τα συνδικάτα, Άπαντα, τόμ. 42, σ. 290

[53] Βλαντίμιρ Ι. Λένιν: Ο «αριστερισμός», παιδική αρρώστια του κομμουνισμού, Άπαντα, τόμ. 41, σ. 46

[54] Βλαντίμιρ Ι. Λένιν: Σκληρό, αλλά απαραίτητο μάθημα, Άπαντα, τόμ. 35, σ. 396

[55] Φ. Ένγκελς: Αντι-Ντίρινγκ, σ. 117/118

[56] Β. Ι. Λένιν: Οι τρεις πηγές και τα τρία συστατικά μέρη του μαρξισμού*

[57] Β. Ι. Λένιν: Υλισμός και εμπειριοκριτικισμός, σ. 352

[58] Κ. Μαρξ: Κριτική της πολιτικής οικονομίας, σ. 371

[59] ό.π., σ. 371

[60] ό.π., σ. 345

[61] Β. Ι. Λένιν: Φιλοσοφικά Τετράδια, σ. σ. 298

Πηγή: **“Ορίζοντας”**